

Ahkâmü'n-nücüm (Astroloji) Eseri Bağlamında Fârâbî'nin Bilimsel Yöntem Anlayışı**Ahmet Pirinç**

Dr. Öğr. Üyesi; Amasya Üniversitesi (ROR ID: 00sbx0y13)

İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü

Assist. Prof. Dr., Amasya University, Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Studies

Amasya/Turkey

ahmet.pirinc@amasya.edu.tr

ORCID: 0000-0002-8844-9245

al-Fârâbî's Understanding of Scientific Method in the Context of His Book**Ahkâm al-nujûm****Abstract**

al-Fârâbî (d. 339/950) is one of the important philosophers who contributed to the science studies and tried to create a philosophy of science in medieval Islamic thought. He based his understanding of science on the principles of logic and tried to evaluate the subject of science within epistemological and metaphysical integrity. He considered religious and rational sciences within their limitations. As a matter of fact, *Ihşâ' al-'ulûm* (Classification of Sciences) is one of the examples that best reflects his conception of science and philosophy.

In this study, the scientific research understanding of al-Fârâbî (d. 339/950) was evaluated in the context of the treatise "*Maqâla Abi Nasr al-Fârâbî fî mâ yasîhîhu wa-mâ lâ yasîhîhu min ahkâm al-nujûm*", which briefly abbreviated as *Ahkâm al-nujûm*. This assessment is to explain his understanding of method through the philosophical and logical arguments used by al-Fârâbî on the distinction between the science of astronomy and astrology. It can be said that the basic structure of the study is shaped around the concepts of syllogism, induction, sampling, experience and causality that stand out as criteria in the comparison of the scientific qualities of these two disciplines and in the explanation of the subject.

al-Fârâbî considers the science of stars (Ilm al-nujûm) under the title of mathematics/ta'limî sciences, a sub-discipline of *nazarî* (theoretical) philosophy. He states that the concept of the science of stars is used jointly for two sciences. One of them; a) knowledge of the provisions extracted from the stars (Ilm ahkâm al-nujûm). This science is called Astrology. It is an art that studies how stars point to future events and current human situations. b) the knowledge of the stars (Ilm al-nujûm al-ta'limî). This science is called as astronomy. This science covers the shapes of celestial bodies, types of motion, cosmic positions, mass and weight calculations, the Earth sphere, climates and, in relation to them, the shapes of the Earth. Therefore, al-Fârâbî states that the science that is valuable in terms of its subject, which is encouraged to learn and teach, is the science of the stars (Ilm al-nujûm al-ta'limî). He also recommends avoiding the

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi/This paper was checked for plagiarism

Gelis/Received: 25 Haziran/June 2020 | **Kabul/Accepted:** 01 Eylül/September 2020 | **Yayın/Published:** 20 Eylül/September 2020

Atıf/Cite as: Ahmet Pirinç, "Ahkâmü'n-nücüm (Astroloji) Eseri Bağlamında Fârâbî'nin Bilimsel Yöntem Anlayışı = al-Fârâbî's Understanding of Scientific Method in the Context of His Book *Ahkâm al-nujûm*", *Eskiyei* 41 (Eylül/September 2020), 541-569. <https://doi.org/10.37697/eskiyei.757764>

Copyright © Anadolu İlahiyat Akademisi/Anatolian Theological Academy, 06050, Ankara, Turkey | www.anilakademi.com
CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

invalid propositions and inferences of the art of astrology, which are incompatible with scientific understanding and are in contrast.

What makes the treatise important is that it offers a method to be followed in research in other sciences, especially in astrology. Because, as in the art of astrology, he sees the root cause of some philosophical and logical errors arising out of being away from a functional methodology. According to al-Fârâbî, people who do research should have a philosophical formation and a competent nature first. He says that it is necessary to base the research method in this field on the principles of philosophical knowledge and logic. Because, according to al-Fârâbî, it is not possible to reach a valid and correct judgment without knowing these principles. Therefore, he emphasizes the importance of knowing Qiyas and Burhan (demonstration) which is one of the areas where comparison is applied. Because one of the disadvantages that leads a researcher to a mistake in the field of science is that a person tends to accept what is not mandatory conclusive evidence as a Burhan.

al-Fârâbî points out the logical violations made by those who are engaged in the art of astrology in the principle that those who are similar share common judgment. If any quality of one thing is similar to the quality of another thing, it indicates that all these things do not require it to be similar to the other thing in essence and nature. al-Fârâbî also emphasizes the ontological principle of equality, stating that one of the two possible equals cannot be superior to the other.

In this context, he calls attention to that some principles should be considered in the application of the method of induction and sampling, one of the reasoning forms in terms of methodology. By discussing the epistemic value of experience knowledge in terms of methodology, he tries to reveal the results it will provide us in terms of astrology. al-Fârâbî draws attention to the error made in this matter by stating that the universal judgment obtained from induction does not have the quality of a mandatory precise knowledge. He draws attention to the moral, religious and social problems that will be created by determining life through the data of astrology about the future. Therefore, it considers the judgment given by the science of astrology regarding the results of possible propositions for the future invalid. As a metaphysical basis, in the perspective of the principle of causality, Astrology prefers to interpret the inconsistencies and misinterpretations of the art with the understanding of physical determinism and evaluate them together with the concepts of "coincidence" and "possible unknown".

Keywords

Islamic Philosophy, al-Fârâbî, Science, Methodology, Astrology

Ahkâmü'n-nücûm (Astroloji) Eseri Bağlamında Fârâbî'nin Bilimsel Yöntem Anlayışı

Öz

Orta çağ İslâm düşüncesinde bilim çalışmalarına katkı sunan ve bir bilim felsefesi oluşturmaya çalışan önemli filozoflardan biri de Fârâbî'dir (öl. 339/950). Bilim anlayışını, mantığın ilkelerine dayandırmıştır. Bilim konusunu epistemolojik ve metafiziksel bütünlük içerisinde değerlendirmeye çalışmıştır. O, dinî ilimler ile aklî ilimleri kendi sınırlılıkları içerisinde bir bütün olarak ele almıştır. Nitekim İhsâü'l-ulûm (İlimlerin Sayımı) adlı eserinde ilimlere ilişkin yapmış olduğu sınıflandırma onun bilim ve felsefe tasavvurunu en iyi yansıtan örneklerdendir.

Bu çalışmada kısaca *Ahkâmü'n-nücûm* şeklinde ifade ettiğimiz "Makale Ebi Nasr el-Fârâbî fî ma yasihhu ve mâ lâ yaşıhhu min ahkâmü'n-nücûm" risalesi bağlamında Fârâbî'nin bilimsel araştırma anlayışı değerlendirilmiştir. Bahse konu olan bu değerlendirme astronomi bilimi ile astroloji sanatının ayrımı konusunda Fârâbî'nin kullandığı felsefî ve mantıkî argümanlar üzerinden onun yöntem

anlayışını izah etmektir. Çalışmanın temel örgüsünün ise bu iki disiplinin bilimsel niteliklerinin mukayesesinde ve konunun izahında kriter olarak öne çıkan kıyas, tümevarım, örneklem, tecrübe ve nedensellik kavramları etrafında şekillendiğini söyleyebiliriz.

Fârâbî, yıldızlar bilimini (İlmu'n-nücûm) nazârî felsefenin bir alt disiplini olan matema-tik/teâ'limî bilimler başlığı altında ele alır. Yıldızlar bilimi kavramının iki ilim için ortak kullanıldığını belirtir. Bunlardan biri; a) Yıldızlardan çıkarılan hükümler ilmi (İlmu ahkâmî'n-nücûm). Bu ilim astroloji olarak isimlendirilir. Yıldızların gelecekte olacak olaylar ile şu andaki insanî birtakım durumlara işaret etmesini inceleyen bir sanattır. b) Talimî yıldızlar ilmi (İlmu'n-nücûmî't-teâ'limî). Bu ilim ise astronomi olarak isimlendirilir. Bu ilim gök cisimlerinin şekillerini, hareket türlerini, kozmik konumlarını, kütle ve ağırlık hesaplamalarını, yer küreyi, iklimler ve bunlarla ilişkili olarak yeryüzü şekillerini kendine konu edinir. Dolayısıyla Fârâbî konusu bakımından değerli olan, öğrenilmesi ve öğretilmesi teşvik edilen bilimin Talimî yıldızlar ilmi (İlmu'n-nücûmî't-teâ'limî) olduğunu belirtir. Bilimsel anlayışla uyumlu olmayan ve tezat teşkil eden Astroloji sanatının geçersiz kabul edilen önerme ve çıkarımlarından da uzak durulmasını önerir.

Risaleyi önemli kılan husus, özde astroloji genelde ise diğer bilimlerdeki araştırmalarda takip edilecek bir yöntem teklif etmesidir. Zira o, astroloji sanatında olduğu üzere ortaya çıkan birtakım felsefi ve mantıksal hataların temel sebebini işlevsel bir yöntembilimden uzak olmakta görür. Fârâbî'ye göre araştırma yapacak kişilerin öncelikle felsefi formasyona ve yetkin bir tabiata sahip olmaları gerekir. O, bu alandaki araştırma yönteminin felsefi bilgi ve mantık ilkeleri üzerinden temellendirilmesinin gerekli olduğunu söyler. Çünkü ona göre bu ilkeler bilinmeden geçerli ve doğru bir yargıya ulaşmak mümkün değildir. Dolayısıyla kıyas ve kıyasın uygulandığı sanatlardan burhanın bilinmesinin önemine vurguda bulunur. Zira bir bilim alanında araştırmacıyı hataya sevk eden olumsuzluklardan biri de kişinin zorunlu kesin kanıt olmayanı burhanmış gibi kabule yönelmesidir.

Fârâbî, astroloji sanatıyla uğraşanların, "benzerler ortak yargıyı paylaşırlar" ilkesinde yaptıkları mantıksal ihlallere de dikkat çeker. Bir şeyin herhangi bir niteliğinin bir başka şeyin niteliğiyle benzerlik göstermesi, tüm o şeylerin özü ve mahiyeti itibarıyla de diğer şeye benzemesini gerektirmeyeceğine işaret eder. Fârâbî ontolojik müsâvât ilkesine de vurguda bulunarak mümkün iki eşitten birinin diğerinden daha üstün olamayacağını belirtir.

Bu bağlamda yöntembilim açısından akıl yürütme formlarından örneklem ve tümevarım metodunun uygulanmasında birtakım ilkelere dikkat edilmesi gerektiğini söyler. Fârâbî tümevarımdan elde edilen tümel yargının zorunlu kesin bir bilgi niteliği taşımadığını belirterek bu konuda düşülen hataya dikkat çeker. Tecrübî bilginin yöntembilim açısından epistemik değerini tartışarak astroloji açısından bize sağlayacağı sonuçları ortaya koymaya çalışır. O, geleceğe dair astroloji ilminin verileri üzerinden hayatı determine etmenin yaratacağı ahlakî, dinî ve toplumsal sorunlara dikkat çeker. Dolayısıyla Astroloji ilminin geleceğe dair mümkün önermelerin sonuçlarına ilişkin vermiş olduğu yargıyı geçersiz kabul eder. Metafizik bir esas olarak nedensellik ilkesi perspektifinde astroloji sanatıyla uğraşanların tutarsızlığını ve yanlış çıkarımlarını fizikî determinizm anlayışıyla yorumlayarak "rastlantı/ittifakî" ve "mümkün meçhul" kavramlarıyla beraber değerlendirmeyi tercih eder.

Anahtar Kelimeler

İslam Felsefesi, Fârâbî, Bilim, Yöntembilim, Astroloji

Giriş

İslam medeniyetinin kurucu temel unsurlarından biri de "bilgi"dir. Daha ilk asırdan itibaren İslam toplumunda güçlü bir bilgi geleneğinin oluştuğunu söyleyebiliriz. Bu geleneğin itici motivasyonu, bilginin içselleştirildiği ve pratize edildiği bir

sosyal yapıyı da ortaya çıkarmıştır. Bilginin merkezi bir değer olarak kabul edilmesi bu sosyal yapının komplike olmayan ancak göreceli bir sistematığe sahip bir bilgi toplumu olma niteliğine de katkı sağladığını belirtmek gerekir. Müslüman toplumun farklı alanlarda ürettikleri kümalatif bilgi kümeleri, formel ve informel etkileşim süreçleriyle bilimselleşme aşamasına geçmiştir. Böylece hikmetin ve bilimin aydınlatıldığı bir medeniyet inşası mümkün olmuştur.¹

İslam medeniyetinin bilim ve düşünce yolculuğunun önemli kilometre taşlarından biri olan Fârâbî'nin bu sürece yapmış olduğu katkı yadsınamaz. Fârâbî'nin özellikle bilim ve bilim dallarına ilişkin tespit ve tasnifinin bu anlamda önemli bir çalışma olarak ön plana çıktığını söyleyebiliriz. Dönemin bilimlerini nitelikleriyle beraber ele alarak onları amaç, yöntem ve pratik sonuçları açısından değerlendiren Fârâbî aynı zamanda bahse konu olan bilimler arasında okuyucuya bir mukayese yapma imkânı da sağlar. Nitekim *Ahkâmü'n-nücûm*² eserinde astronomi bilimi ile astroloji sanatının ilke, konu ve mahiyetleri yönüyle farklılıklarını tespit ederek bu konudaki iltibas ortadan kaldırmayı hedeflemiştir.³

Bu çalışmada astronomi bilimi ile astroloji sanatının ayrımı konusunda Fârâbî'nin kullandığı felsefî ve mantıkî argümanlar üzerinden onun bilimsel yöntem anlayışının değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Buna paralel olarak çalışmanın temel örgüsünün ise bu iki disiplinin bilimsel niteliklerinin mukayesesinde ve konunun iza-hında kriter olarak öne çıkan kıyas, tümevarım, örneklem, tecrübe ve nedensellik kavramları etrafında şekillendiğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla konunun sınırlılığı ve bütünlüğü açısından yaklaşım olarak kozmolojik ve disiplinler arası ilişkiler perspektifi gereğinden fazla ön plana çıkarılmamıştır.

¹ Alparslan Açıkgenç, *İslâm Medeniyetinde Bilgi ve Bilim* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2006), 25-26.

² Özgün ismi "*Makale Ebi Nasr el-Fârâbî fi ma yasihhu ve mâ lâ yaşıhhu min ahkâmi'n-nücûm*" şeklinde olan bu eserin Fârâbî'ye nispeti konusunda herhangi bir tartışma söz konusu değildir. Bu eser onun erken dönem çalışmalarından biridir. İbnü'l-Kıffî *İhbârü'l-ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ'* adlı eserinde "*Kitabü'n-nücûm*" ismiyle bu esere işaret etmiştir. Yine İbn Ebi Useyba "*makalat fi'l ciheti'l-leti yasihhu aleyha el-kavlu bi-ahkâmi'n-nücûm*" şeklinde zikretmiştir. Bu eser "*Nüketü Ebi Nasr...*" ve "*Nüketun fi mâ yaşıhhu ...*" şeklinde de isimlendirilmiştir. *Ahkâmü'n-nücûm*'un bilinen nüshaları şunlardır;

1-İngiliz Yazma Eserler Kütüphanesi, Add.7518. Rich.

2-Londra Hind Yazma Eserler Kütüphanesi, MS. 1.0. 3832.

3- Oxford Bodleian Kütüphanesi, Arab. D 84.

4-Meşhed Daru'l-kutub Rızâvi, 5325.

5- Tahran Kütüphanesi, 1216.

Bu eserde astronomi (astroloji) hakkında bilinmesi gereken doğru ve yanlış bilgiler ele alınmıştır. Ayrıca Fârâbî'nin felsefesine ait temel görüşleri de ihtiva etmektedir. Eserin ilmî neşrini Ca'fer Âl-i Yâsîn yapmıştır. *Risâletâni felsefiyyetân* içinde yayımlanmıştır. Dieterici tarafından Almanca'ya çevrilmiştir. Bu eseri Hilmi Ziya Ülken ve Kıvâmüddin Burslan "*Fazîletü'l-ülûm*" başlığıyla, Mahmut Kaya ise "*Astroloji Hakkında Doğru ve Yanlış Bilgiler*" ismiyle Türkçe'ye tercüme etmişlerdir.

³ Fârâbî, *İhsâü'l-Ulûm*, nşr. Ali Bû Mühlhem (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1996), 15-16; krş. a.mlf., *İhsâü'l-Ulûm / İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Ateş (İstanbul: MEB Yayınları, 1990), 54-56; Fârâbî, "*Makâle Ebi Nasr fi mâ yasihhu ve mâ lâ yaşıhhu min ahkâmi'n-nücûm*", *Risâletâni felsefiyyetân* nşr. Cafer Âl-i Yâsîn (Beyrut: Dâru'l- Menâhil, 1987), 47, 48, 54-55, 64-65; krş. a.mlf., "*Makâle fi ma yasihhu ve mâ lâ yaşıhhu min ahkâmi'n-nücûm*" / *Astroloji Hakkında Doğru ve Yanlış Bilgiler*, İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri, çev. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007).

1. Fârâbî'nin Bilgi ve Bilim Anlayışı

Ortaçağ İslâm düşüncesinde bilim çalışmalarına katkı sunan ve bir bilim paradigması oluşturmaya çalışan önemli filozoflardan biri de Fârâbî'dir.⁴ Filozofumuz, mutluluğun kaynağı olarak gördüğü bilgiye merkezi bir değer atfetmiştir. O, zihnî bir çaba olarak evreni belirli ilkeler doğrultusunda anlama ve anlamlandırma gayretinde olmuştur. Bilgisine konu edindiği evreni yorumlarken vahyî bilginin epistemik değerini de göz ardı etmeksizin din ile felsefeyi bir sistem dâhilinde bütünleştirme teşebbüsünde bulunmuştur.⁵ O'nun din ile felsefeyi uzlaştırma gayretini bir yönüyle bilimin rasyonel niteliğiyle, İslam düşünce hayatında var olma çabası şeklinde de anlayabiliriz. Zira akılcı anlayışa dayanan bilimin, dini ilkelerin temel referans olarak kabul edildiği bir ortamda kendi özgün doğasıyla var olabilmesinin imkânı her zaman doğrudan gerçekleşmemiştir.⁶

Fârâbî bilginin birey ve toplum hayatındaki önemini önceleyen bir yaklaşım ortaya koymuştur. Bireysel ve toplumsal yetkinleşmenin ancak gerçek bir bilgiyle mümkün olabileceğinin farkında olan filozofumuz aynı zamanda gerçek bilginin indirgemeci yaklaşımlardan uzak bütüncül bir şekilde toplumda nasıl yer edineceğinin cevabını da aramaktaydı. O, gerçeğin bilgisine ulaşmada en büyük engel olarak bölünmüş bir bilince ve zihne işaret eder. Zira o, hakikatin birliğine ve bilginin bütünlüğüne önem verdiğinden, erdem ve mutluluğun kaynağı olarak gördüğü doğru bilgiyi hep ön planda tutmuştur. Dolayısıyla hakikate ulaştıracak felsefî bilgiyi ve mantık sanatını düşünce sisteminin ayrılmaz bir parçası kılmıştır.⁷

Fârâbî, düşünce bütünlüğü ve sistematiği olan bir filozoftur. Zira onun felsefî ve düşünsel çalışmaları oldukça yetkin ve çok yönlüdür. O mümkün oldukça hiçbir felsefî probleme bigâne kalmamaya çalışarak dönemin bilim anlayışına önemli katkılar sunmuştur.⁸ Nitekim evrende cari olan kozmik düzen ile toplumsal organizasyon

⁴ Fârâbî, *İhsâü'l-Ulûm*, 15-16; krş. a.mlf., *İlimlerin Sayımı*, 54-56; a.mlf., *Tahşilü's-sa'âde*, haz. Ali Bû Mülhem (Beyrut Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1995), 25-47; a.mlf., "Kitâbü'l-Cem'be'ne re'yeyi'l-hakîmeyn Eflâtun el-İlâhî ve Aristütâlîs/Eflâtun el Aristoteles'in Görüşlerinin Uzlaştırılması", *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, çev. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), 155-157; Aydın Sayılı, "IX., X. ve XI. Asırlar ve İslâm Dünyası Uygarlığında Önemli Katkısı Olan Kalburüstü Bazı Düşünürler ve Bilim Adamları", *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî, ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990), 20-21.

⁵ Fârâbî, *Tahşilü's-sa'âde*, 88-95; a.mlf., *Kitâbü Ârâi ehli'l-medîneti'l-fâzıla*, nşr. Albert Nasrî Nâdir (Beyrut: Dâru'l-meşrik, 1968), 114-116, 124-126; krş. a.mlf., "Kitâbü Ârâi ehli'l-medîneti'l-fâzıla/Erdemli Şehir Halkının Görüşleri", *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, çev. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), 144-145; Sayılı, "IX., X. ve XI. Asırlar ve İslâm Dünyası Uygarlığında Önemli Katkısı Olan Kalburüstü Bazı Düşünürler ve Bilim Adamları", 17.

⁶ Sayılı, "IX., X. ve XI. Asırlar ve İslâm Dünyası Uygarlığında Önemli Katkısı Olan Kalburüstü Bazı Düşünürler ve Bilim Adamları", 20-21.

⁷ Ali Durusoy, *Örnek Çeviri Metinlerle Mantığa Giriş* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2008), 35; Fârâbî, *Kitâbü Ârâi ehli'l-medîneti'l-fâzıla*, 134; krş. a.mlf., "Erdemli Şehir Halkının Görüşleri", 149.

⁸ Fârâbî, *İhsâü'l-Ulûm*, 15-16; krş. a.mlf., *İlimlerin Sayımı*, 54-56; a.mlf., *Kitâbu'l-Burhân*, çev. Ömer Türker - Ömer Mahir Alper (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 38-41; Hüseyin Gazi Topdemir, "Fârâbî'nin Yapıtları", *Fârâbî*, haz. Hüseyin Gazi Topdemir (İstanbul: Say Yayınları, 2009), 17; a. mlf., "Mu'allim-i Sâni", *Fârâbî*, haz. Hüseyin Gazi Topdemir (İstanbul: Say Yayınları, 2009), 52.

olan siyasi nizam arasında ahlâkî ve ontik bir bağıntı kurmayı başarmıştır.⁹ Bilim anlayışını, kendisi için güvenli liman kabul ettiği mantığın ilkelerine dayandırmıştır. Bilim konusunu epistemolojik ve metafiziksel bütünlük içerisinde değerlendirmeye çalışmıştır.¹⁰ Psikoloji¹¹, sosyoloji, yönetim bilimi¹² ve müzik gibi bilimlere önemli katkıları olmuştur.¹³ Fârâbî benzer yöntemleri geometri ile astronomi gibi alanlara da uygulamak suretiyle bu tür bilimlerin de temellerine inmeye çalışmıştır.¹⁴ Felsefenin temel konularıyla ilgili kaleme aldığı eserlerin yanında ikinci derece sayabileceğimiz tâlî konularda da felsefî eserler yazmıştır. Bundan dolayı kendisinden sonra felsefî düşüncenin gelişiminde belirleyici olmuştur.¹⁵

Fârâbî'nin felsefesi kısmen Yeni-Eflatuncu öğeler ile ağırlıklı olarak Aristo felsefesinin sentezinden oluşur. Aristocu düşüncenin onun felsefesinde belirleyici olmasının birkaç nedeni vardır. Bunlardan biri Aristocu ampirik yöntemin, Fârâbî'nin bilgi ve bilim kuramına daha uygun düşmesi¹⁶ bir diğeri ise Aristo mantığının oluşturduğu sağlam düşünsel zemin üzerine kendi felsefî sistemini inşa etme düşüncesidir.¹⁷ Zira Fârâbî mantık sanatını salt aklın temel ilkelerine uygun oluşturulmuş düşüncenin soyut yapısının analizinden ibaret görmemiştir. Aksine mantığın evrensel ilkelerine, gramer ve bilgi kuramına ilişkin görüş ve düşüncelerini de ekleyerek bütünlendirici bir sistem hedeflemiştir.¹⁸ Yine benzer şekilde formel yönüyle geçerli olan aklî bilginin epistemolojik değerini hiçbir şekilde göz ardı etmemiştir.¹⁹

Fârâbî, yukarıda da belirttiğimiz gibi mutluluğu en yüksek insanî yetkinlik ve en yüksek iyi olarak kabul eder. Bundan dolayı o, mutluluğun vesilesi olarak gördüğü felsefî bilgiyi, düşünce sisteminin temel hareket noktası olarak tasarlamıştır. Zira mutluluğun şartı olan teorik yetkinlik, ancak pratiğe ilişkin kazanılan yetkinlikle gerçekleşir. Bu da mutluluğun akla dayalı bir yetkinleşme sürecini ifade eden felsefî bilgi

⁹ Fârâbî, Kitâbü Ârâi ehli'l-medîneti'l-fâzıla, 117-136; krş. a.mlf., "Erdemli Şehir Halkının Görüşleri", 139-150.

¹⁰ Fârâbî, "Risâle fimâ yenbağî en yukaddeme kable te'allümi'l-felsefe/Felsefe Öğreniminde Önce Bilinmesi Gereken Konular" *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, çev. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), 112; a.mlf., Kitâbu'l-Burhân, 1, 36, 41-48; a.mlf., *Tahşilü's-sa'âde*, 25-34.

¹¹ Fârâbî, Makalat el-Reff'a fi Usûl-i ilm el-Tabîi/Tabiat ilminin Kökleri Hakkında Yüksek makaleler, çev. Necati Lugal – Aydın Sayılı, *Belleten*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1951), c. XV, Sayı: 57.

¹² bk. Fârâbî, *Tahşilü's-sa'âde*; Fârâbî, Kitâbü Ârâi ehli'l-medîneti'l-fâzıla; krş. a.mlf., "Erdemli Şehir Halkının Görüşleri".

¹³ bk. Kitâbu'l-Mûsika'l-Kebîr, thk. Çattâs Abdülmelik Haşebe-Mahmud Ahmed el-Hıfînî, (Kahire: 1967)

¹⁴ Fârâbî, Kitâbu'l-Burhân, 36-48; Roger Arnaldez "Fârâbî'nin Erdemli Şehri ve Ümmet (Umma)", çev. Kenan Gürsoy, *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî, ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990), 119; Sayılı, "IX., X. ve XI. Asırlar ve İslâm Dünyası Uygarlığında Önemli Katkısı Olan Kalburüstü Bazı Düşünürler ve Bilim Adamları", 17.

¹⁵ Topdemir, "Fârâbî'nin Yapıtları", 17; a. mlf., "Mu'allim-i Sâni", 52.

¹⁶ Topdemir, "Mu'allim-i Sâni", 44.

¹⁷ Yaşar Aydın, "Fârâbî ve Bağdat Meşşâi Okulu", *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*, ed. M. Cüneyt Kaya (İstanbul: İSAM Yay, 2018), 151.

¹⁸ Topdemir, "Mu'allim-i Sâni", 54.

¹⁹ İlhan Kutluer, *Felsefî Gök Kubbemiz* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 56.

ve mantık sanatı içerisinde gerçekleşmesi anlamına gelir.²⁰ Dolayısıyla o, bilgi ile mutluluk arasındaki ayrılmaz ilişkinin hem ontolojik hem de epistemolojik yönü olduğunu belirterek felsefi düşünce adına bilinmesi gerekenler bilinmediğinde mutluluğa ulaşmanın zorluğuna dikkat çeker. Bir bilim felsefesi anlamında bilinmesi gerekenlerin felsefenin şemsiyesi altında toplanan teorik ve pratik bütün bilimler olduğunu ifade eder.²¹

Fârâbî'nin sistemi teolojik düşünce ile felsefi düşüncenin ayrımı üzerine tasarlanmıştır. Her iki düşünce de kendi mahiyetlerinin sınırlılığı içerisinde değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Onun bilimsel tavrı, felsefi konuları ele alış yaklaşımı İslam düşüncesinde bilgi felsefesine ve mantık ilmine can suyu taşımıştır. Yine benzer şekilde onun ilim tasavvuru ve bilimsel ilgileri, dinî ilimler ile aklî ilimlerin kendi sınırlılıkları içerisinde bütüncül bir perspektifle değerlendirilmelerine imkân veren bir bilim felsefesi anlayışının oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Nitekim *İhsâü'l-ulûm (İlimlerin Sayımı)* adlı eserinde gerek ilimlere ilişkin yapmış olduğu sınıflandırma gerekse tanım, problem ve literatüre ait yapmış olduğu çok yönlü ve zengin bilgilendirme onun bilim ve felsefe tasavvurunu en iyi yansıtan örneklerdendir.²²

Antik çağdan bu yana ilimlerin sınıflandırılmasındaki anlayış iki temel amaca matuftur. Bunlardan biri disiplinlerarası konu, metot ve gaye bağıntısını açıklamaktır. Bir diğeri ise eğitim-öğretim etkinliği çerçevesinde, pedagojik ve didaktik yöntemler dikkate alınarak ilimlerin öğrenilmesindeki sıralamanın tespitidir. İlimlerin sınıflandırılmasında en etkili ve en yaygın model, Aristo'nun oluşturduğu sistemdir. Fârâbî'nin ilimler sınıflandırma sistemi de kısmen Aristo'nun modeliyle örtüşmektedir. Ancak bu model örtüşmesi, benzerinin tekrarı şeklinde olmayıp Aristo tasnifinin ana çerçevesi dikkate alınarak oluşturulmuştur. Son tahlilde Fârâbî'nin yapmış olduğu ilimler sınıflamasının kısmen de olsa İslam bilim kültürünün kodlarını içermesi yönüyle bir özgünlük taşıdığını söyleyebiliriz.²³

2. Fârâbî'nin Yöntembilim Tartışması

Fârâbî, öncelikli olarak ilimleri beş kategoriye ayırır. Tasnif şöyledir; 1- Dil İlmî. 2- Mantık İlmî. 3- Matematik İlimleri. 4- Tabiat İlmî ve İlâhiyat İlmî. 5- Medenî İlimler (Siyaset İlmî, Fıkıh İlmî ve Kelam İlmî).²⁴ Daha sonra ilim ve sanatları taşıdıkları değer açısından da sınıflandırmaya tabi tutar. Ona göre bir ilmin veya sanatın değeri; a- konusunun değerli ve önemli (şerefli) olması b- kullandığı delillerin kesin sonuç vermesi c- pratikte büyük yarar sağlaması şeklinde üç kriter üzerinden yapılmalıdır. Filozofumuz bu bağlamda yıldızlar bilimini (ilmü'n-nucüm) birinciye, geometriyi ikinciye, dinî ilimleri de üçüncüye örnek gösterir. O, konusunun değerli olması, delillerin

²⁰ Fârâbî, *Kitâbü's-Siyâseti'l- medeniyye el-mülakkab bi-mebâdii'l-mevcûdât*, thk. Fevzi Metrî Neccâr (Beyrut: Matbaatu'l-Katolikiyye, 1964), 72, 74; a.mlf., *Kitâbü Ârâi ehli'l-medîneti'l-fâzla*, 118, 134-135; a.mlf., "Erdemli Şehir Halkının Görüşleri", 140, 149-150; Aydınlı, "Fârâbî ve Bağdat Meşşâi Okulu", 153-154.

²¹ Yaşar Aydınlı, *Fârâbî* (İstanbul: İsam Yayınları, 2008) 47.

²² Aydınlı, "Fârâbî ve Bağdat Meşşâi Okulu", 145-147.

²³ Aydınlı, *Fârâbî*, 48.

²⁴ Fârâbî, *İhsâü'l-Ulûm*, 8; krş. a.mlf., *İlimlerin Sayımı*, 54.

kesin sonuç vermesi ve pratikte fayda sağlaması şeklindeki bu üç farklı kriterin tek bir ilim dalında da bulunabileceğini belirtir. Bu ilmin de metafizik olduğunu söyler.²⁵

Fârâbî, yıldızlar bilimini (İlmu'n-nücüm) nazarî felsefenin bir alt disiplini olan matematik/teâ'limi bilimler başlığı altında ele alır. Yıldızlar bilimi kavramının iki ilim için ortak kullanıldığını belirtir. Bunlardan biri; a) Yıldızlardan çıkarılan hükümler ilmi (İlmu ahkâmî'n-nücüm). Bu ilim astroloji olarak isimlendirilir. Yıldızların gelecekte olacak olaylar ile şu andaki insanî birtakım durumlara işaret etmesini inceleyen bir sanattır. Bu sanat daha çok rüya tabiri, falcılık ve geleceğe dair olacak şeyleri haber verme konusunda yetenek kazandıran bir uğraş olarak tanımlanmıştır. b) Talimî yıldızlar ilmi (İlmu'n-nücümü't-teâ'limî). Bu ilim ise astronomi olarak isimlendirilir. Bu ilim gök cisimlerinin şekillerini, hareket türlerini, kozmik konumlarını, kütle ve ağırlık hesaplamalarını, yer küreyi, iklimler ve bunlarla ilişkili olarak yeryüzü şekillerini kendine konu edinir. Dolayısıyla Fârâbî konusu bakımından değerli olan, öğrenilmesi ve öğretilmesi teşvik edilen bilimin Talimî yıldızlar ilmi (İlmu'n-nücümü't-teâ'limî) olduğunu belirterek²⁶ bilimsel anlayışla uyumlu olmayan ve tezat teşkil eden Astroloji sanatının geçersiz kabul edilen önerme ve çıkarımlarından uzak durulmasını tembihler.²⁷

Fârâbî'nin astronomi ilmini matematik ilmiyle ilişkilendirmesi aslında İskenderiye okulunun etkisi olarak değerlendirilebilir. O, bu tutumuyla aynı zamanda Aristoteles ve Batlamyus arasında bir yerde kendini konumlandırmıştır. Nitekim bilimler sınıflandırmasında Astronomi ilminin matematiksel olduğu fikri geniş ölçüde Aristoteles anlayışını yansıtır. Öte taraftan astronominin yöntemsel anlamda gözlem ve matematiğe dayalı yönünün ön plana çıkmasında ise Batlamyus'un etkisini görmek mümkündür. Dolayısıyla Fârâbî'nin bu konudaki yaklaşımı ikisinin sentezi gibi durmaktadır.²⁸

Fârâbî astronomi ilmini diğer kozmolojik disiplinlerden tamamen ayırma konusunda, kendinden sonra gelen İbn Sînâ (öl. 428/1037), Nasîrüddîn et-Tûsî (öl. 672/1274) ve diğer bazı filozofların yaptığı şekliyle kesin ve belirgin bir ayırma gitmemiştir. Ancak bütün bunlarla beraber o, astronomi ve astroloji arasındaki çelişikliğe binaen terminolojik ayrımı, bu iki disiplinin konu ve epistemolojik kriterler bakımından farklılıklarına istinaden de kavramsal ayrımı başarıyla gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz.²⁹ Fârâbî'nin terminoloji ve konu farklılığına dayalı olacak şekilde bu iki disiplini ayırma işlemi yukarıda da ifade ettiğimiz gibi daha sonraki dönemlerde yapılan ayırım kadar belirgin olmamıştır. Onun, daha çok yaşadığı dönemin bu konudaki

²⁵ Fârâbî, "Ahkâmü'n-nücüm", 48; krş. a.mlf., "Astroloji Hakkında", 184.

²⁶ Fârâbî, *İhsâu'l-ülüm*, 57-58; Kozmoloji ve disiplinler arası ilişkiler bağlamında Astronomi bilimi ile Astroloji sanatı arasındaki ayırım üzerine yapılan değerlendirme için bk. Damien Janos, "I-Farabi on the Method of Astronomy." *Early Science and Medicine* 15/3 (2010), 240-243.

²⁷ Damien Janos, *Method, Structure, and Development in Al-Farabi's Cosmology* (Leiden; Boston: Brill, 2012), 50.

²⁸ Bu konuda geniş bilgi için bk. Janos, "Al-Farabi on the Method of Astronomy.", 248; a.mlf., *Method, Structure, and Development in Al-Farabi's Cosmology*

²⁹ Janos, "Al-Farabi on the Method of Astronomy.", 241-242;

yaygın anlayışını yansıttığını söyleyebiliriz. Zira o dönemde her iki disiplin, yıldızlar bilimi (ilmun'n-nücûm) başlığı altında tek ve entegre bir disiplin şeklinde ifade edilmekteydi.³⁰

Fârâbî "*İhsâu'l-ulûm*" adlı eserinin girişinde bilimlere ilişkin tümel ilkelerin bilinmesinin önemine işaret eder. Bu ilkeler bilinmediğinde bilimler arasında bir mukayese yapma şansımızın olamayacağını belirtir. Dolayısıyla hangi bilimin, ilkeleri bakımından daha üstün, teorik ve pratik amaçlılık bakımından daha faydalı, kullandığı metod bakımından daha açık ve dayandığı öncüller bakımından daha sağlam olduğu ancak bilimlere ilişkin bu tümel ilkelerin bilinmesiyle mümkün olabileceğini ifade eder.³¹

Fârâbî her bilimin dayandığı ilkeler, gereği gibi bilinmediğinde kişi bilimsel ilgisi nedeniyle araştırmaya yöneldiği bilimi tek yönlü ele almak zorunda kalacaktır. Kişinin bu sığ perspektifle o bilime ilişkin ulaştığı sonuçlar onu bu konuda iyimser bir tavra sürükleyecektir. Dolayısıyla ilgilendiği bilimin konu, kapsam ve amaç yönüyle tek ve en mükemmel olduğunu zannedecektir.³²

Fârâbî yine benzer şekilde kişiyi bu konuda hataya sevk eden diğer yanıltıcıların da var olduğunu belirterek onları şu şekilde sıralar; kişinin doğasında bulunan kusur ve eksiklik, o bilime ilişkin kendi bilgileriyle çelişen diğer bilgilerin analiz ve uzlaşısını yapamamak, o bilimi kuran ve benimseyen kitlenin ahlâkî erdemlerle temayüz etmeleri, ilgilendiği bilimi benimseyen insanların nicelik olarak çok olması, bir bilimin yalnızca pratik ve yaygın faydasına göre değerlendirilmesi.³³

Fârâbî bilimsel araştırmanın sonuçlarının güvenilirliği ve geçerliliği açısından kişinin yetkinleşmemiş tabiatını da önemli bir eksiklik olarak görür. Zira kişinin doğasında bulunan kusur ve eksiklik ilgilendiği bilimin mahiyetini gerçek boyutlarıyla anlamada bir engel teşkil edecektir. Dolayısıyla yetkinlik döngüsünü tamamlamamış kişinin söz konusu bilime vukufiyetini mümkün görmemiştir. Kişinin bilim ve sanatlara olan zihnî yatkınlığının ve istidadının da bu konuda belirleyici faktörler olarak kabul edildiğine dikkat çekmiştir.³⁴

Yukarıdaki tespitler çerçevesinde bilim dallarına ilişkin tümel ilkelerin bilinmesinde ve kısmen de olsa bilimsel formasyon anlamında kişisel yetersizliğin izalesinde Fârâbî'nin önerisinin daha bir anlam ve önem kazandığını belirtmek gerekir. Zira burada bize önerdiği şey aynı zamanda onun yöntem bilim anlayışının dayanağını da oluşturmaktadır. Çünkü onun önerisi olan disiplin aklı yetimizi dengede tutan, çıkarımlarımızı tutarlı kılan ve yanlış yapılması mümkün olan tüm akledilirler (ma'kûl) konusunda kişiyi doğru yola ve hakikate yönelten ilkeler bütünü olan mantık sanatından başkası değildir.³⁵

³⁰ Janos, *Method, Structure, and Development in Al-Farabi's Cosmology*, 45-46; Erken dönem İslam toplumlarında Astroloji ilmine genel bir bakış için bk. Seyfettin Kaya, Ortaçağ Arap-İslam Devletlerinde İlm-i Nücum ve Müneccimlik, *History Studies* 11/6 (Aralık 2019).

³¹ Fârâbî, *İhsâu'l-ulûm*, 16; krş. a.mlf., *İlimlerin Sayımı*, 55.

³² Fârâbî, "Aḥkâmü'n-nücûm", 48; krş. a.mlf., "Astroloji Hakkında", 184.

³³ Fârâbî, "Aḥkâmü'n-nücûm", 48-49; krş. a.mlf., "Astroloji Hakkında", 185.

³⁴ Arnaldez "Fârâbî'nin Erdemli Şehri ve Ümmet (Umma)", çev. Kenan Gürsoy, 127.

³⁵ Fârâbî, *İhsâu'l-ulûm*, 27; krş. a.mlf., *İlimlerin Sayımı*, 67.

Fârâbî mantık sanatının felsefeye ve bilime uygulanışını önemser. O, mantık sanatını yalnızca formel bir disiplin olarak değerlendirmeyi. Mantık sanatının bilginin içeriği ve değeriyle de ilişkili olduğu gerçeğine dikkat çeker.³⁶ Bilimlerin dayandığı kendi ilkelerinde kesin bilginin elde edilmesinin ancak mantıkla mümkün olabileceğini belirtir. İnsanı iyi olana ulaştıran teorik ve pratik (nazarî ve amelî) ilimlerle bilinmesi hedeflenen tüm ilke ve konular hakkında da kesin ve doğru bilginin yine mantıkla mümkün olabileceğini ifade eder. Zira o, mantık sanatını akıl yoluyla bilinenleri (ma'kûl) idrak eden bir yeti (kuvve) olarak tanımlar. İnsandaki bu yeti olmaksızın ilim ve sanatları kavramanın mümkün olmayacağını belirterek insanda sadır olan fiillerin güzel ve çirkin şeklindeki temyizinin de yine bu yetiyle mümkün olduğuna dikkat çeker.³⁷

Fârâbî, genel anlamda bilgiyi tasavvur (kavram) ve tasdik (yargı) olarak iki ana kategoriye ayırmaktadır. Aynı şekilde bilim metodolojisi açısından da tasavvur ve tasdik konularına değinen Fârâbî, herhangi bir bilimde yetkinleşmenin ancak tasdikle mümkün olabileceğini belirtir. Tasavvura gelince o daha çok her bilimden belirli bir sınırlılıkla ve yeterli olabilecek miktarda bilgi sahibi olmamıza imkân sağlar. Bilimlerle ilgili yeteri oranda bilgi sahibi olabilmek için zihinsel etkinlikleri çeşitlendirmenin önemine vurguda bulunur. Tasavvur formlarından yalnızca herhangi birini kullanmanın disiplinlerarası geçişkenliğe engel teşkil edeceği gibi disiplinlerarası iş birliğini de azaltacaktır. Bundan dolayı her bilimin anlaşılmasında farklı tasavvurî yönelimlerin olduğunu belirterek bunlardan imkân ölçüsünde istifade etmemiz gerektiğine dikkat çeker. Fârâbî araştırılacak konuda asıl olanın kesin gerçeğin (hakka'l-yakîn) elde edilmesidir. Zira bir şey hakkındaki bilgimizin tam kesin bir tasdikle mümkün olabileceğini belirtir.³⁸

Fârâbî'ye göre bir ifadenin veya düşüncenin doğru ve geçerli kabul edilebilmesinin olmazsa olmaz şartı o sözün veya düşüncenin gerçeğe uygunluğudur.³⁹ Zira ona göre tasdik, hakkında yargıda bulunduğumuz şeyin ontolojik gerçekliğinin zihinde inandırıldığı şekilde olduğuna olan tam inançtır. Doğru ise yargıda bulunduğumuz şeyin ontolojik gerçekliğiyle, zihnî gerçekliğinin birbirleriyle olan ontolojik uygunluğudur.⁴⁰ Ancak her şeyde tam kesin bir tasdike ulaşmanın her zaman mümkün olmayacağını ifade eder. Zira araştırmalarımızda özellikle kıyası uygulamada tercih ettiğimiz sanata göre araştırma konusuna ilişkin kısmen kesinlik kısmen de zan ve sübjektif türü değerlendirmelere ulaşabiliriz.⁴¹ Bu durumda elimizdeki tam olmayan tasdik ile de yetinmekle birlikte tam kesinliğe ulaşmak için de çabamızı sürdürmemiz gerekir.⁴²

³⁶ Kutluer, *Felsefi Gök Kubbemiz*, 56.

³⁷ Fârâbî, "et-Tavti'atu fi'l-mantık", *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*, çev. Mübahat Türker-Küyel (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1990), 29.

³⁸ Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, 49.

³⁹ Fârâbî, *Eflâatun ile Aristoteles'in Görüşlerinin Uzlaştırılması*, 152.

⁴⁰ Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, 1.

⁴¹ Fârâbî, *Tahşîlü's-sa'âde*, 27.

⁴² Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, 49.

Fârâbî, kesin bilgiye ulaşma konusunda bir başka engel olarak kişinin bir bilim hakkında kendi bilgileriyle çelişen diğer bilgilerin analizini yapmaktan ve uzlaşısını sağlamaktan uzak olmasını gösterir. O konudaki bilgisini merkeze alan kişi mantık formasyonu yönüyle yetersiz olduğundan farklı ve çelişik gibi görülen sonuçlar üzerinde doğru ve geçerli bir muhakeme yapamaz.⁴³ Nitekim bir bilim veya sanatta geçerli olan ve kendilerinden zorunlu kesin bilginin hâsıl olduğu öncüllere dayanan ilkelere bilinmemesi bu anlamda önemli bir eksiklik. Ancak bazen bu ilkeler bilinmiş olsa da konunun anlaşılmasında yeterli olmayabilir. Çünkü bu ilkelerin tam manasıyla kavranması hususu bazen kişiyi zorlayabilir. Böylece bu ilkeleri, cedelin öncüllerinden olan meşhur öncüllerden ayıramaz. Böyle bir durumda Fârâbî bu kesin öncüller anlaşılınca kadar ve zihin bu öncüller arasındaki mantıksal ayrımı yapma yetisine ulaşınca kadar kişi kendisinde tasdik veya tasavvurun gerçekleştiği bu meşhur öncülleri geçici olarak kullanabileceğini belirtir.⁴⁴

Fârâbî bir şey hakkında iyimserlik veya araştırmada ihmal göstermenin de gerçeğe ulaşmada engel olduğunu ifade ederek konuyu metodolojik olarak araştırmanın önemine dikkat çeker. Zira konunun çok yönlü ve sistematik araştırılması, yine konunun tez- anti tez şeklinde diyalektik bir tarzda ele alınması ve ulaşılan sonuçlar üzerinde ittifak edilmesinin o bilginin güvenilirliğini arttıran etkenler olarak kabul edildiğini belirtir.⁴⁵ Bundan dolayı bilimselliğin temel kriterlerinden biri olan nedenlerin bilgisinin ancak mantıksal yöntemlerden burhan ile elde edebileceğini ifade eder.⁴⁶ Dolayısıyla birçok insanın kesin kanita dayalı gerçek bilimler konusunda deneyimden ve eğitimden yoksun olmalarından ötürü örneğin astronomi gibi bilimlerin konu ve problemleri de onlara anlaşılmaz ve karışık gelir.⁴⁷

Fârâbî kişinin algısını yönlendiren ve genelde yanıltıcı olan nicele ilişkin değerlendirmelere de dikkat çeker. Bir bilim etrafında kümelenen insan sayısındaki çokluğun o bilimin diğer bilimlerden daha değerli olduğu şeklinde yanlış bir anlayışa kapı aralayacağını belirtir.⁴⁸ O, görüş birliği olmaksızın insanların bir düşünce etrafında bilinçsizce öbekleşmelerini yanıltıcı bir yaklaşım olarak değerlendirir. Kişinin niceliği niteliğe tercih etmedeki zaafına dikkat çekerek yanlış bir düşünce üzerinde çok sayıda insanın fikir birliği yapmasının o yanlış düşünceyi doğru kılmayacağını söyleyerek bu konuda dikkatli davranılmasını tembihler.⁴⁹

Filozofumuz, ilimlerin öğrenilmesinde pratik amaçların da bir neden olabileceğini belirtir. O, insanın bilgisine konu olabilecek bazı nesne ve olayların mahiyetinin ancak araştırma ve öğretim yoluyla elde edilebileceğini söyler. Araştırma ve öğretim teknikleriyle bilinmesi muhtemel olan şeyler, önceden hakkında doğrudan bilgi sahibi olmadığımız şeylerdir. Çünkü bunlar önsel (apriori) bilgiyle bilinebilir şeyler

⁴³ Fârâbî, "Aḥkâmü'n-nücûm", 48; krş. a.mlf., "Astroloji Hakkında", 185.

⁴⁴ Fârâbî, Kitâbu'l-Burhân, 59.

⁴⁵ Fârâbî, Eflâtun ile Aristoteles'in Görüşlerinin Uzlaştırılması, 153.

⁴⁶ Fârâbî, Kitâbu'l-Burhân, 7; a.mlf., "Aḥkâmü'n-nücûm", 49; krş. a.mlf., "Astroloji Hakkında", 185.

⁴⁷ Fârâbî, "Aḥkâmü'n-nücûm", 55; krş. a.mlf., "Astroloji Hakkında", 188.

⁴⁸ Fârâbî, "Aḥkâmü'n-nücûm", 49; krş. a.mlf., "Astroloji Hakkında", 185.

⁴⁹ Fârâbî, "Eflâtun ile Aristoteles'in Görüşlerinin Uzlaştırılması", 153.

değillerdir. Ancak önsel bilgilerle bilinen ilk öncülleri kullanarak bu öncüllere dayalı olarak aklî çıkarım ve öğrenim yoluyla onlar hakkında bilgi elde edilebilir. Dolayısıyla bunlar araştırmanın konusu olduğundan aynı zamanda felsefenin de bir problemi olarak değerlendirilirler.⁵⁰

Fârâbî'ye göre felsefe, bilim, teknoloji, sanat ve ahlak gibi en yüksek nazarî/ruhî etkinliklerin icrasına imkân veren en temel ve en üstün insanî nitelik akıldır. İnsan akledilebilirleri ancak bu yeti sayesinde idrak edebilir. Nitekim o birçok eserinde bu mükemmel yetinin ihtişamı karşısında “Akıllı veren Tanrı'ya hamdolsun” şeklinde şükrünü ifade ederek akıl konusuna vermiş olduğu önemi vurgulamıştır.⁵¹ Ona göre düşünme yetisinin işlevselliği teorik ve amelî akıl olmak üzere ikiye ayrılır. Teorik akıl, teorik bilimlerin öğrenimini mümkün kılar ve bu alandaki kesin bilgiyi araştırır. Amelî akıl ise hâlihazır ve geleceğe yönelik dünyevi işlerin tedbir ve tasarrufunda kullandığımız ve bizi bu konuda başarılı kılan bir yeti şeklinde kabul edilir.⁵²

Fârâbî, bir ilmin epistemik değerinin takdir edilmesinin önemli olduğunu belirterek bu konuda iki temel hata yapıldığını ifade eder. Bunlardan biri; gerçeğin olduğundan farklı yansıtılması bir diğeri ise değerlendirmede aşırılığa kaçılmasıdır.⁵³ O, bir bilim dalının değerlendirilmesinde bu tür hatalara düşmenin birtakım sebepleri olduğunu söyler. Bu konuda öncelikli olarak felsefe tahsili yapmadan önce bilinmesi gerekenlerin sistematik bir şekilde öğrenilmesinin önemine dikkat çeker.

Sistem ve metot filozofu olarak kabul edilen Fârâbî felsefe öğreniminde hâzır bulunuşluk düzeyinin önemine işaret eder. Felsefî bilginin kümülatif niteliğinden dolayı belirli bir sistematikle öğrenilmesini önemser. Felsefe öğrenimine başlamadan önce bilinmesi gereken konuları büyük bir titizlikle izah etmeye çalışır. O bu konuda öncelikli olarak temel felsefî ilgilerinden biri olan ahlakî ön plana çıkararak filozofların ahlakî arınmaya çok önem verdiklerini ifade eder. Ahlakî arınmadan sonra işaret ettiği bir diğer basamak ise geometri ve mantığı içeren burhan ilminin öğrenilmesidir. Bu aşamada önce geometrik ispat şekillerinin bilinmesine salık verir. Daha sonra da mantık ilminin öğrenilmesinin elzem olduğunu belirtir. O'na göre burhan ilmi zihin gücünü geliştirir ve zihni hatadan ve yanlış çıkarımlardan korur. Filozofumuzun burada geometri ilmini öne çıkarması bir anlamda Eflatuncu ilgisinin bir sonucu olarak da anlaşılabilir.⁵⁴

2.1. Astronomi ve Astroloji'nin Ayırımında Bir Yöntem Olarak Kullanılan Kavramlar; Burhan, Tümevarım ve Örneklem

Fârâbî, özellikle nazarî düşüncede yetkin olmayan kişilerin zanna dayalı olarak yanlış birtakım felsefî ve mantıksal çıkarımlarda bulunabileceğini belirtir.⁵⁵ Bilmeyi,

⁵⁰ Fârâbî, *Tahşilü's-sa'ade*, 26.

⁵¹ Aydın, “Fârâbî ve Bağdat Meşşâi Okulu”, 163; Topdemir, “Mu'allim-i Sâni”, 45-46.

⁵² Aydın, “Fârâbî ve Bağdat Meşşâi Okulu”, 164; Arnaldez “Fârâbî'nin Erdemli Şehri ve Ümmet (Umma)”, çev. Kenan Gürsoy, 126.

⁵³ Fârâbî, “Ahkâmü'n-nücûm”, 48; krş. a.mlf., “Astroloji Hakkında”, 184.

⁵⁴ Fârâbî, “Felsefe Öğreniminde Önce Bilinmesi Gereken Konular”, 113.

⁵⁵ Fârâbî, “Ahkâmü'n-nücûm”, 49; krş. a.mlf., “Astroloji Hakkında”, 185.

tümeli bilmek şeklinde açıklayarak tümel olmadan bilginin meydana gelemeyeceğine işaret eder.⁵⁶ Dolayısıyla nazarî yetkinliğe ulaşamayan zihin, kendileriyle şeyleri bildiğimiz aracı konumunda olan tümellerle tikelleri karıştırabilir. Bu iki kavramın karıştırılmasının birtakım mantıksal ve epistemik yanlışlıklara kapı aralayacağına işaret eder. Yine benzer şekilde kesin zorunlu öncüllere dayalı olmayan çıkarımların genel geçer bir doğru olarak kabul edilmesine de itiraz eder. Nitekim tikel (cüz'i) olay ve nesnelere üzerinden yapılan araştırma ve gözlemden hareketle tümel (küllî) bir yargıya ulaşmanın yanıltıcı olacağını ifade eder. Örneğin "Her taş suya batır" şeklindeki bir yargı yanıltıcı olabilir. Zira bazı taşlar batmayabilir. Yine aynı şekilde gözleme dayalı olarak "Her bitki ateşte yanar" yargısı yanıltıcı olabilir. Zira bazı bitkiler yanmayabilir.⁵⁷ Fârâbî bir akıl yürütme şekli olan tümevarımdan elde edilen tümel yargının zorunlu kesin bir bilgi niteliği taşımadığını belirtir. Yine benzer şekilde elde edilen sonucun ilineklere kapsayan bir yargı olduğundan genel bir yargı niteliği taşıyamayacağını ifade eder.⁵⁸ Nitekim astrologların birtakım gökcisimlerine ilişkin elde ettikleri tikel yargıyı tümel bir yargıymış gibi değerlendirdiklerini belirterek bu konuda yanlış çıkarımlara ulaştıklarını belirtir.⁵⁹

Fârâbî'nin yukarıda zikrettiği bir bilim alanında araştırmacıyı hataya sevk eden yanlışlıkların bir diğer olumsuz sonucu ise kişinin zorunlu kesin kanıt olmayı yani burhan olmayı burhanmış gibi kabule yönelmesidir. O'na göre bir şey hakkındaki bilgimizin sistemli, tutarlı ve geçerli olabilmesi için belirli bir sıralamayı gözetmemiz gerekir. Zira bir şeyin sebebine ilişkin bilgimizden önce zorunlu olarak o şeyin varlığına ilişkin bir bilginin olmasının gerekli olduğunu belirtir. Dolayısıyla bir şeyin varlığına ve sebebine ilişkin zorunlu kesin bilginin beraberce bulunduğu bilgi kümesi en tercih edilen ve kesinlik içeren bilgi olarak kabul edilir. Zorunlu kesinlikli öncüllerle kurulan önermeler bizatihi hem varlığın hem de sebebin bilgisini veren kıyaslardır. Bu tür kıyaslar burhan diye adlandırılır. Her burhan, kendisinden elde edilen bilginin sebebi kabul edilir. Mutlak burhan ise bi'l-araz olmayıp bizatihi bir şeyin hem varlığını hem de varlık sebebini veren kesin kıyastır.⁶⁰

Fârâbî kesin bilgi veren ilk düşünürlerin mutlak tasavvurunda duyu ve zihnin beraberce epistemik bir işlevsellik ortaya koyduklarını söyler. Bu iki idrak gücünün ilişkisi, epistemik doğaları gereği hem apriori hem de tecrübeye dayalı ilk düşünülürler için de geçerlidir. O, bu epistemolojik ilişkinin mahiyeti bazı insanları yanıltarak ilk düşünürlerin kaynağının duyular olduğu vehmine götürdüğünü ifade eder.⁶¹ Bununla ilişkili olarak vasıtalı dedüksiyon olarak nitelediğimiz akıl yürütme formlarından biri olan kıyasın ilk dördünün terimlere, diğer dördünün ise önermelere ait oldu-

⁵⁶ Durusoy, *Mantiğa Giriş*, 37.

⁵⁷ Fârâbî, Eflâatun ile Aristoteles'in Görüşlerinin Uzlaştırılması, 154.

⁵⁸ Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, 6; Ömer Türker, *İslam'da Metafizik Düşünce Kindî ve Fârâbî* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019) 123; Durusoy, *Mantiğa Giriş*, 53.

⁵⁹ Fârâbî, "Aḥkâmü'n-nücum", 49; krş. a.mlf., "Astroloji Hakkında", 185.

⁶⁰ Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, 7.

⁶¹ Aydın, Fârâbî, 62

ğunu bilmek gerekir. Zira kıyasın bütün formlarıyla ilgili kurallar bilinmediğinde sonuç vermeyen kıyas formları sonuç veren kıyasmış gibi kabul edebilir. Yine ilkelerinin kanıtlanmasına gerek duyulmayan, kesin öncüllerden oluşan ve kesin bilgi veren burhan ile diğer kıyas formlarından olan cedel ve safсата karıştırılarak kanıt olmayanı kanıtmış gibi sunmakta söz konusu olabilmektedir. Dolayısıyla astroloji ilminin zorunlu öncüllere dayalı olarak kesin zorunlu yargılara ulaşmasının bu anlamda mümkün olamayacağını belirtir. Yine benzer şekilde kesin zorunlu sonuçların elde edilmesi için hem kıyas formlarının hem de kıyasın uygulandığı sanatların ilkelerinin bilinmesinin önemine işaret eder.⁶²

Fârâbî bir bilimde veya sanatta dört öğretim ilkesi bulunduğunu belirtir. Bunlardan biri kesin ilkeler diğer üçü ise vaz' edilmiş asıllar olarak kabul edilir. Bir bilimde talep edilecek ve elde edilecek şey ancak kesin ilkeler olarak isimlendirilen kabulü zorunlu öncüllerin bilinmesiyle mümkündür. Bu kesin ilkeleri duyan kişi bunları zorunlu olarak kabul eder. Çünkü bu zorunluluk dışarıdan oluşan bir zorunluluk değildir. Aksine kişi bu ilkeleri kendi nefsinde sahip olduğu apriori bilgi ve bu bilginin sağladığı tasdik nedeniyle bilir. Kabulü zorunlu tümel öncüller hem tümelin hem de tikelin bilgisini bize sağlar. Ancak bazen bu bilinmediğinden yalnızca tümelin bilgisini verdiği zannedilir. Bundan dolayı bazı insanlar bu yönüyle kabulü zorunlu tümel öncülleri kullanmaktan kaçınırlar. Nitekim kişi bütün sanatlarla uğraşmadığından bu ilkeleri yalnızca kendi uğraşı alanı olan sanatta kullanıldığı yönüyle değerlendirir. Dolayısıyla bu konudaki eksik bilgisi kişiyi yanıltmış olur.⁶³

Fârâbî, genel bir kural olmamakla birlikte benzerlerin sebeplerinin de benzer olduğunu belirtir. Zira benzer iki şeyden birinin sebebi, aynı zamanda diğerinin de sebebidir. Burada akıl yürütme yöntemlerinden biri olan örnekleme (temsîl) kullanır.⁶⁴ Bu çıkarım yöntemini, iki şey veya iki olay arasındaki benzerliğe dayanarak birisi hakkında verilen bir hükmü diğeri hakkında da vermek şeklinde tanımlayabiliriz.⁶⁵ Aslında örnekleme şâhitle gâibe istidlâl yani görülen ve bilinen benzerliklerden, görünmeyen ve bilinmeyen benzerlikleri ortaya çıkartmak şeklinde de ifade edilebilir. Örnekleme ile yapılan bir akıl yürütmede hem dedüksiyon hem de tümevarım bulunduğunu söyleyebiliriz. Bilimlerdeki konuların incelenmesinde kullandığımız örnekleme metodunda bazen ilinekler yani geçici ve eksik benzerlikler bizim için yeterli bir hareket noktası oluşturabilirler. Ancak örnekleme kesinlik ve zorunluluk gerektirmediğinden çıkarılan sonuç daima olası bir nitelikte kabul edilir. Fârâbî iki şey arasındaki benzeşmenin bazen nitelik ve yön bakımından farklı olabileceğini belirtir. Böyle bir durumda iki benzer şeyin

⁶² Fârâbî, "Ahkâmü'n-nücûm", 49; krş. a.mlf., "Astroloji Hakkında", 185.

⁶³ Fârâbî, Kitâbu'l-Burhân, 61.

⁶⁴ Fârâbî, "Ahkâmü'n-nücûm", 49; krş. a.mlf., "Astroloji Hakkında", 185.

⁶⁵ İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş* (Ankara: Elis Yayınları, 2009), 198-199.

ortak bir illete sahip olduğunu söylememiz güçtür. Benzerlik bazen dolaylı şekilde arazın benzeşmesiyle bazen de doğrudan cevherin benzeşmesiyle olur.⁶⁶ Akıl yürütme formlarından biri olan örneklem, tabiat bilimlerinde oldukça yaygın şekilde kullanıldığını söyleyebiliriz. Örneklem deneyden çok gözleme dayalı metodolojiyle yol aldığından astronomi ve astroloji gibi bilimlerde bir yöntem olarak sıkça kullanılır.⁶⁷

Fârâbî, akıl yürütme biçimlerinden biri olan tümenden gelimin kıyas formunun da örneklemeyle benzer yönünün bulunduğunu belirtir. Nitekim zihinde oluşan kıyasın da benzer şekilde iki şeyin karşılaştırılmasıyla meydana geldiğini ifade eder. Zorunlu kesin bilginin kıyasla elde edilebileceğini belirtir. Bu kesin bilgilerin de ya bizzat veya arzı olarak iki şekilde oluştuğunu söyler.⁶⁸

Fârâbî astronomi bilimiyle uğraşan bilim insanlarının da beyan ettiği üzere; gök cisimleri tabiatları gereği dışarıdan olabilecek herhangi bir etki ve oluşu kabule uygun bir konumda değildirler. Dolayısıyla gök cisimlerinin bizatihi yapılarında herhangi bir farklılık ve değişiklik bulunmaz. O, durum bu minval üzere iken astroloji sanatıyla uğraşan astrologların, bazı gök cisimlerinin uğura, bazısının uğursuzluğa neden olduğu yargısına nasıl ulaştıklarını sorgular. Zira yukarıda da ifade edildiği gibi benzerlerin sebepleri benzer olduğundan iki şey arasındaki benzerliğe dayanarak birisi hakkında verilen bir yargı diğeri için de geçerlidir. Dolayısıyla benzerlere ilişkin ilke gereği benzer özlere sahip gök cisimlerinin ya hepsinin uğura ya da hepsinin uğursuzluğa neden olması gerekir. Yok, eğer uğur veya uğursuzluk onların özleri itibarıyla değil de ilineklere olan renkleri ve farklı hareketleri sebebiyle oluşuyorsa, kıyas mantığı açısından Fârâbî bunu da doğru bulmaz.⁶⁹ Zira arazların benzeşmesi – insanın yürümesi ile atın yürümesi- örneğinde olduğu gibi bî'l-araz kıyasın her zaman geçerli sonuç veremeyeceğini ifade eder. Çünkü Fârâbî bir şeyin herhangi bir niteliğinin bir başka şeyin niteliğiyle benzerlik göstermesi, tüm o şeylerin özü ve mahiyeti itibarıyla da diğer şeye benzemesini gerektirmeyeceğine dikkat çeker. Bilakis bu şeyler arasındaki benzerlik fiil yani etki bakımından olmuş olsa dahi bu durumun yine değişmeyeceğini ifade eder. Renk, durum ve benzeri ilineklere sebep-sonuç sistematiğinde etkin ve başat rollerinin bulunamayacağını belirterek bu anlamda ilineklere delaletinin kesin bir yargıyı gösteremeyeceğini söyler. Dolayısıyla astrologların iddia ettiği gibi kan renginde olan Mars (Merih) ve benzeri yıldızların doğuşu savaşın ve kan dökülmesinin bir işareti sayılması gerekseydi, yeryüzünde kırmızı renkli her cisim

⁶⁶ Fârâbî, "Aḥkâmü'n-nücûm", 49; krş. a.mlf., "Astroloji Hakkında", 185; Geniş bilgi için bk. Hilmi Demir, *Delil ve İstidlalin Mantiki Yapısı -İlk Dönem Sünni Kelâm Örneği-* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 201-215; Fârâbî, "Kitâbu'l-Kıyâsi's Sagîr", *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*, çev. Mübahat Türker-Küyel (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1990), 112-115.

⁶⁷ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 201.

⁶⁸ Fârâbî, "Aḥkâmü'n-nücûm", 49-50; krş. a.mlf., "Astroloji Hakkında", 185.

⁶⁹ Fârâbî, "Aḥkâmü'n-nücûm", 61; krş. a.mlf., "Astroloji Hakkında", 190.

de savaşın işareti saymak gerekirdi. Çünkü bu durum hem benzerlerin sebepleri benzer olur ilkesi açısından hem de sebebin sebepliye olan fiziksel ve mekânsal yakınlığın ortaya çıkardığı etkinin sonuçları açısından daha uygundur.⁷⁰

Fârâbî yine benzer şekilde Koç burcuyla başlayan ve Balık burcuyla son bulan burç döngüsüne ilişkin astrologların yapmış oldukları yorumları eleştirir. Çünkü astrologların, burç kuşağındaki yıldızların şekilsel olarak baş, boyun, omuz ve ayak gibi organlara işaret sayıldığını kabul ettiklerini ifade eder. Sabit yıldızlar feleğinde bulunan yıldızların bu şekilde değerlendirilmesini de ancak aklî yetisi zayıf olan kişilerin yapabileceğini belirtir. Zira bu göksel fenomene dikkatli bakıldığında Balık burcuyla Koç burcunun sonda bittiği görülecektir. Yani baş ile ayak birleşmiştir. Ancak insan ve hayvanlarda ise baş ile ayak birbirinden hep uzak ve ayrıdır. Nitekim hayvan vücudundaki organlar doğrusal, burçların konumu ise daireseldir. Dolayısıyla burada olay ve nesnelar arasında herhangi bir benzerlik bağlantısı bulunmadığından doğrusal olanla dairesel olan arasında herhangi bir ilişki de kurulamaz.⁷¹

Fârâbî ortak isimlerin (müşterek isim) de bazen yanlış çıkarımlara yol açtığını söyleyerek müşterek ismin iki anlamı olduğunu belirtir. Bunlardan biri; birçok şeyde ortak olan herhangi bir nitelik zikredilmeksizin tüm bu şeyler için vaz' edilmiş isimdir. Bir diğeri ise; her birinin farklı tanımını olan tüm bu şeyler için koyulmuş isimdir.⁷² Nitekim yalnızca ortak isim taşımaları dışında benzerlik göstermeyen iki şeyden biri için verilen yargının diğeri için de geçerli olabileceği şeklinde yanlışla düşüldüğünü belirtir. Zira birçok şey hakkında doğru olmayan hüküm bir diğer şey için doğru olabilmektedir. Fârâbî astroloji (ahkâmü'n-nücûmiyye) sanatının da buna benzer bir yanlışlıkla değerlendirildiğini ifade ederek astroloji (ahkâmü'n-nücûmiyye) kavramının farklı mahiyetlere sahip üç farklı yaklaşım için ortak kullanıldığına dikkat çeker; a) hesaplama ve ölçme (mekâdiriyât) gibi kesin sonuç verenler için kullanılır. b) niteliğe etki eden ve çoğunlukla gerçekleşen mümkün olaylara dair kullanılır. c) tahmin, iyimserlik ve beklentiye ilişkin olaylar için kullanılır. Ancak tüm bunlar mâhiyetleri itibariyle farklı olup sadece isimde ortaktırlar.⁷³

2.2. Yöntem Olarak Tecrübî Bilginin İmkânı ve Astroloji

Fârâbî duyusallara ilişkin yapmış olduğumuz akıl yürütme formlarından biri olan tecrübenin her şartta aynı sonuçlar doğurmadığını belirtir. Dolayısıyla tecrübenin ancak çoğunlukla gerçekleşen mümkün olaylar üzerinde yapıldığında bize mantıksal bir yarar sağlayacağını ifade eder. Nitekim nadir vuku bulan veya gerçekleşme

⁷⁰ Fârâbî, "Ahkâmü'n-nücûm", 61-62; krş. a.mlf., "Astroloji Hakkında", 191.

⁷¹ Fârâbî, "Ahkâmü'n-nücûm", 62; krş. a.mlf., "Astroloji Hakkında", 191; Burçların insanlara etkileri konusunda geniş bilgi için bk. Davut Ağbal, "Kur'an'da Burçlar Mahiyeti ve İnsana Etkisi Bağlamında", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (Aralık 2012)

⁷² Fârâbî, "Peri Hermeneias", *Fârâbî'nin Peri Hermeneias Muhtasarı*, çev. Mübahat Türker-Küyel (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990), 79.

⁷³ Fârâbî, "Ahkâmü'n-nücûm", 54; krş. a.mlf., "Astroloji Hakkında", 187.

ihhtimali eşit olan olaylar üzerinde yapılan tecrübelerin bize hedeflediğimiz yararı sağlamayacağını söyler. Yine zorunluluk ve imkânsızlık konularında da tecrübe kullanılmaz. Nadir ve gerçekleşme ihtimali eşit olan her mümkün olayda ise kararlılığı (hazm) kullanmanın daha isabetli bir yaklaşım olacağına dikkat çeker.⁷⁴

Fârâbî metafiziğinde tecrübeye dayalı öncüller, zorunlu bir kesinlikle bilinen öncüller grubuna dâhildir. Tecrübeyle elde ettiğimiz bu tümel öncüller, onların du-yularımıza konu olan tikellerinden duyumsadığımız bilgiye dayanır. Burada aklın tikelden tümele geçişi söz konusudur. Çünkü Fârâbî tecrübeye dayalı kesin bilginin dayandığı tümel öncüllerin dış dünyadaki varlığının duyulur nitelikte olduğunu belirtir. Bundan dolayı tecrübeyi, tümel öncüllerin altına giren yani onların kaplamındaki duyumsadığımız tikellerinin isteyerek araştırılması şeklinde tanımlar. Tecrübeye kesin öncüllerden elde edilen yargının, altında bulunan tüm tikelleri kapsaması gerekir.⁷⁵

Tecrübeye zorunlu kesin bilginin elde edilmesi, tümel öncüllerin yüklemine elde edildiği tikellerinin bütününde veya çoğunda olup olmadığının araştırmasına dayanır.⁷⁶ Ancak buradaki araştırma tikellerin tek tek duyumsanması şeklinde değildir. Çünkü duyularımız sınırlı sayıdaki var olanları duyumsar. Bundan dolayı nesnel gerçekliğe ilişkin bu zihinsel soyutlama akla, nesne ve olguların mahiyetini kavrama imkânı sağlar. Böylece tikel anlam belirginleşir. Dolayısıyla nefis incelediği duyulurlara ilişkin tümel bir yargıya ulaştıktan sonra hem incelediği hem de incelemediği tikeller hakkında genel bir yargıya ulaşmış olur.⁷⁷

Fârâbî tecrübe ile akıl yürütme formlarından biri olan tümevarım arasında bir benzerliğin olduğunu belirtir. Ancak tümevarımdan elde edilen kesin bilgi, tecrübeden elde edilen bilgiden farklıdır. Zira tümevarımdan elde edilen kesin bilgi, tümel yargı hakkında zorunlu kesin bir bilgi niteliği taşımaz. Tümevarım ancak tümel bir öncülü doğrulamak için kullanılır. Bir akıl yürütme formu olarak tümevarımda, tecrübeye olduğu gibi nesne ve olguların mahiyetine intikal söz konusu değildir. Bundan dolayı tümevarımla elde edilen tümel yargı, cevhere ait olmayıp ilineklere kapsayan bir yargı olduğu gibi genel bir yargı niteliği de taşımaz.⁷⁸

Tecrübe ile elde edilen ilkelerin bir başka sanattan elde edilmesinin mümkün olabileceğini belirten Fârâbî bu durumun apriori ilkeler için söz konusu olamayacağına dikkat çeker. Kişinin bir sanatta tecrübeyle elde ettiği ve tümel yargıyı doğrulayıcı kesin zorunlu öncüllerin aynı zamanda bir başka ilmin de ilkeleri olabilir. Tecrübelerin uygulanabilir olduğu her bilimde (sınâ'a) tecrübeyle elde edilen bilgi için üç farklı konum söz konusudur; a) tecrübeyle elde edilen bilgi bu bilim içindeki başka bir

⁷⁴ Fârâbî, "Aḥkâmü'n-nücûm", 52; krş. a.mlf., "Astroloji Hakkında", 186.

⁷⁵ Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, 6; Durusoy, *Mantiğa Giriş*, 59; Fârâbî, "Risâle fi me'ânî'l-akl"/Aklın Anlamları, İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri, çev. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), 129-130; Janos, "Al-Farabi on the Method of Astronomy", 249.

⁷⁶ Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, 6.

⁷⁷ Türker, *İslam'da Metafizik Düşünce*, 123.

⁷⁸ Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, 6; Türker, *İslam'da Metafizik Düşünce*, 123; Durusoy, *Mantiğa Giriş*, 53; Janos, "Al-Farabi on the Method of Astronomy", 251.

şeyin bilgisi için kullanılmaksızın yalnızca deneyin verdiği bilgiyle yetinilir. b) tecrübeyle elde edilen bilgi bu bilim içindeki bir başka şeyin bilgisini elde etmek için kullanılır. c) bu bilgi bu bilim içerisinde olan bir başka şeyin bilgisini elde etmek için ya kullanılır veya kullanılmaz.⁷⁹

Tecrübeyle elde edilen bilgiyi tecrübe edilen bilimde kullanmakla yetinmeyip bu bilgiyi bir başka bilgiyi elde etmek üzere kullanan bilime örnek olarak astronomi bilimi (İlmu'n-nücûmî't-teâ'limî) verilebilir. Tecrübeyle elde edilen bilgiyle yetinip başka bir şeyin bilgisi için kullanmayan bilime gelince astroloji (ahkâmü'n-nücûm) ve diğer birçok uygulamalı bilimler zikredilebilir. Çünkü uygulamalı bilimlerin birçoğu tecrübeyle artar ve tecrübe ettiği şeyle o sanata ait başka bir şeyin bilgisini çıkarsamaz. Fârâbî, tecrübenin verdiği bilgiyle yetinip onunla yetkinleşen uygulamalı bilimler içerdikleri konulara ilişkin olarak yalnızca bu konuların varlık bilgisini bize verir. Ancak bu konulara ilişkin nedensellik bilgisi veremezler. Bundan dolayı astronomi bilimi nedensellik bilgisi verirken astroloji ilmi yalnızca o bilimin varlık bilgisini bize verir.⁸⁰

3. Nedensellik İlkesi Açısından Astroloji Sanatı

Fârâbî mevcutlar arasında determinist bir nedensellik bağıntısının var olduğunu söyler. Bu ilişkiyi Aristoteles'in dört neden teorisiyle açıklamaya çalışır. Aristoteles'e göre bilmek bir şeyi madde, suret, fail, gaye nedenleriyle kavramaktır. Cisimsel ve akli mevcutların farklı ontik doğaya sahip olmalarından dolayı bunlardaki nedensellik işleyişinin de farklı olduğunu belirtir. O'na göre nedensellik tüm mevcudu kuşatan metafizik bir ilkedir. Bundan dolayı nedensellik akli bir zorunlulukla kavranan ve varlığa yüklem olacak bir niteliğe sahiptir. Nedenselliğin zorunlu bir şekilde idraki aslında nesnelere ilişkin tecrübe kavrayışımıza dayanır. Zira bu tecrübe idrak, zihnimizde mevcuda ilişkin zorunlu bir nedenselliğin bilgisini bize sağlar.⁸¹

Nedensellik ilkesinin en temel karakteristik niteliği sebep ile sebepli arasındaki zorunlu bağıntıdır. Bu zorunluluk her olay ve olgunun arkasındaki temel metafiziksel ilkenin dayandığı esası da oluşturmaktadır. Bu metafiziksel ilke zorunlu olarak bizim "Her hadisenin bir sebebi vardır" şeklindeki tek biçimli, tümel (külli) bir önermeyi doğru kabul etmeye sevk eder. Zira bu insan zihninin sebep olgusuna olan doğal yatkınlığını da ifade eder. Bu yaklaşım aynı zamanda nedenselliğin evrensel karakterine de bir atıftır. Zira hiçbir şeyin sebepsiz meydana gelemeyeceği ilkesi bir yönüyle zihni bir bağıntıyı ifade eder. Diğer yönüyle de ontolojik gerçekliği izahta objektif bir ilke olarak kabul edilir.⁸²

Fârâbî nedenselliğin cari olduğu fizik âlemde tek taraflı fiil ve etkinin yalnız başına bir sonuç üretemeyeceğine dikkat çeker. Bundan dolayı nedenselliğin işleyebilmesi için failin etkiye, edilginin (münfa'il) de bu etkiyi kabule hazır olması gerekir.

⁷⁹ Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, 47; Durusoy, *Mantiğa Giriş*, 140.

⁸⁰ Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, 47; Durusoy, *Mantiğa Giriş*, 140.

⁸¹ Türker, *İslam'da Metafizik Düşünce*, 138-139.

⁸² İlhan Kutluer, İlliyyet, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV, 2000), 22/120.

Örneğin yakıcı olan ateşin tek başına var olması yanma olayı için yeterli bir sebep değildir. Çünkü yanıcı madde yoksa yanma olayı gerçekleşmez. Etkinin tesir yoğunluğu ve edilginin yatkınlığı ne kadar yüksek olursa fiil en mükemmel düzeyde gerçekleşir.⁸³ Nitekim Fârâbî Güneş ışığıyla yıldızların ışığı birleştiğinde bunların tek başına yapacakları etkiden daha farklı ve güçlü bir etki yapacaklarını söyler. Bu etkinin birden fazla parametreye bağlı olduğunu belirtir. Zira ışığın sahip olduğu birtakım nitel ve nicel özellikler ile o cismin mekân kütle ve tabii yapısına bağlı olarak etkinin değişeceğini söyler. Ancak edilginin etkiye karşı tabii direnci, etkinin engellenmesi veya yetersiz olması gibi durumların sebep-sonuç arasındaki bağıntının zorunluluğunu geçici olarak ortadan kaldırdığını ifade eder.⁸⁴

Fârâbî nesnelere sahip olduğu fiil ve etkinin mutlak anlamda değişmez bir zorunluluk içermediğini belirtir. Ateşte yakıcılık, suda yaşlılık ve karda soğukluk gibi etkiler değişmeyen ve süreklilik içeren katı bir determinist ilkeyle zorunlu olarak oluşmazlar. Tabiatdaki varlıkların etkileri çoğunlukla gerçekleşen mümkün olaylar (el-mümkin ale'l-ekser) şeklinde izah edilir. Bunlar duyu ve akli idrakimize konu olan yani bir tür gözleme dayalı olaylardır. Nitekim coğrafi konum olarak Güneş'in ışınları herhangi bir bölgeye vurduğunda ısınmaya engel bir şey yoksa o bölgenin ısınması mümkün değildir. Bu tür astronomik olaylar çoğu defa gerçekleşen mümkün olaylar türündendir.⁸⁵

Mevcutların duyumsanması onların bir doğanın gereği olduğu anlamına gelir. Bir doğaya sahip duyumsananlarda ortaya çıkan ontolojik durumlar tesadüfle açıklanamaz. Nedensellik ilkesi gereği ontolojik ilişkiler sistemi bizzat o şeyin veya başka bir şeyin doğasının sonucu olmak zorundadır. Bundan dolayı o şeyde ortaya çıkan eser veya durum hakkındaki yargımız da zorunlu kesinlikte olmalıdır. Eser veya durum hakkındaki zorunlu kesin bilgi de ancak bahse konu olan sonuçların kaynaklandığı doğanın bilinmesine bağlıdır. Aristoteles'in ifadesiyle "bilmek bir şeyi nedeni ile bilmek" olduğundan sonuçların sebepleri kavranmıyorsa o konudaki bilgimiz tesadüfi bir bilgi olarak nitelenir. Zira bir şeyin varlığı ve sebebi hakkında kesin bilgi elde ettiğimizde o şeyin nedenini kavradığımızı ifade ederiz.⁸⁶

Fârâbî nedensellik bağlamında nesnel dünyada gerçekleşen olay ve olguları iki kısma ayırır. Bunlardan biri sebebi bilenen olaylar bir diğeri ise sebebi bilinmeyen olaylardır. Nedensellik ilkesindeki işleyişi çözümlenen her olay sebebi bilenen şeklinde kabul edilir. Dolayısıyla o, akıl ve duyularımızla bu nedensellik bağıntısını anlaşılır kılarak izah edebileceğimizi ifade eder. Örneğin bir ısı olayında ısının nedeni nes-

⁸³ Fârâbî, "Aḥkâmü'n-nücûm", 52-53; krş. a.mlf., "Astroloji Hakkında", 187; İlhan Kutluer, *Determinizm, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV, 1994), 9/217.

⁸⁴ Fârâbî, "Aḥkâmü'n-nücûm", 56-57; krş. a.mlf., "Astroloji Hakkında", 188.

⁸⁵ Fârâbî, "Aḥkâmü'n-nücûm", 52; krş. a.mlf., "Astroloji Hakkında", 186; Janos, *Method, Structure, and Development in Al-Farabi's Cosmology*, 49.

⁸⁶ Türker, *İslam'da Metafizik Düşünce*, 140; Özlem Yılmaz, "Dört Neden Kuramının Günümüz Biyolojisi Açısından Önemi", *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)* 16, (Güz, 2013), 223.

nel bir kaynak olarak gösterilebiliyorsa biz bu ısı olayının nedenini bilmiş oluruz. Nitekim ayaltı âlemde nedensellik bağıntısı üzerinden gerçekleşen ve sebebi bilinen her olayı bilmek, ilkelerini tespit etmek ve bu olay üzerinde bilimsel araştırma yapma imkânına sahip olduğumuzu belirtir. Çünkü bu olayların sebebi göksel cisimlerdir.⁸⁷ O, ayaltı âlemdeki madde-suret gerekliliğini ve bu gerekliliğin ortaya çıkardığı sonlu ve değişim geçiren formların tikel akıllarla anlaşılır kılınmasını göksel tümel akılların sonuncusu olan faal aklın etkenliğiyle izah eder. Bundan dolayı nedensellik öngörülebilir, kozmik bir sistem içerisinde gerçekleşen, yasaya uygun olan ve yasayla açıklanan olaylar dizini şeklinde gerçekleşir.⁸⁸

Fârâbî ay altı âlemdeki oluş ve bozuluşun göksel cisimlerin dairesel hareketleriyle belirlendiğini ifade eder. O'nun bu yaklaşımı basit bir fiziki determinizm olarak tanımlanabilir. Tabiatdaki değişim ve dönüşümün fiziksel temel ilkesi ısı derecesindeki değişiklikler olarak ifade edilmiştir. Ancak Fârâbî bu oluş-bozuluş döngüsünün izahında gök cisimlerinin hız ve konumları, cisimlerin etkilenen tabiatları, bu tabiatların kendi aralarındaki etkileşimi, zaman ve çevre faktörleri gibi başka parametrelerin de bulunduğunu belirtir. Bu saydığımız parametrelerle beraber birtakım tabii ve hâricî unsurları da hesaba katarak tabiata ilişkin gelecekte olabilecek değişikliklerin ilmi bir öngörüyle ortaya konulmasının mümkün olabileceğini söyler. Gözlem ve deneye dayalı tecrübî bilgimiz arttıkça bilgimiz, ihtimalî bilgiden kesinlik ifade eden bilgiye doğru evrilir. Fârâbî'nin bu yaklaşımı günümüz bilim felsefesinde kabul gören “prediksiyon” yani bilimsel tahmin kavramıyla örtüşmektedir. O, nedensellik ilişkisinde fizikî determinizme bağlanmıştır. Zira astrolojik karakterli zan ve tahmine dayalı bir determinizm anlayışını reddederek bir yönüyle daha rasyonel olan astronomi ilmiyle temellendirilmiş bir nedenselliği kabul etmiştir.⁸⁹

Fârâbî astroloji sanatının doğası gereği kesin ve zorunlu bir yargı içermediğini belirtir. Nitekim bu bilimde derinleşen bir kişinin tüm astrolojik gözlem ve incelemelerine rağmen elde ettiği veriler doğrultusunda geleceğe ilişkin mümkün olaylar hakkında kesin bir yargıda bulunamadığını söyler. Zira gelecekte gerçekleşecek olaylar hakkında astroloji sanatının ilkelerinden istifade ederek ortaya koyduğu bütün kanıtlara rağmen ikna edici ve kesin olan bir yargıya varamaz.⁹⁰

Astrologlara göre Ay ve diğer yıldızlar astroloji sanatının ilkelerince yeryüzünde çeşitli olayların meydana geleceğini göstermektedir. Çünkü gökcisimleri hem nitelikleriyle hem de basit, değerli ve bozuluştan uzak olmaları sebebiyle yerdeki cisimlere etki edebilmektedir. Bu sebeple onların, doğuş ve batışlarıyla, birbirlerine kavuşum (ittisâl) ve geri dönüşleriyle (insirâf) etkide buldukları sanılmıştır. Fârâbî Ay'ın, kavuşum (ictimâ') zamanında ışığının en az olduğu bir konumda bulunduğunu

⁸⁷ Fârâbî, “Ahkâmü'n-nücûm”, 50; krş. a.mlf., “Astroloji Hakkında”, 185.

⁸⁸ Alfred L. Ivry, “Fârâbî ve İbn-i Sînâ'nın Metafizikindeki Yeni-Platoncu Öğelerin Değerlendirilmesi”, çev. Ahmet Cevizci, *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî, ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990), 164.

⁸⁹ Kutluer, “Determinizm”, 9/216.

⁹⁰ Fârâbî, “Ahkâmü'n-nücûm”, 65; krş. a.mlf., “Astroloji Hakkında”, 192.

söyler. Şayet Ay bu konumda iken birtakım olaylar gerçekleşecekse astrologlar bu olayları niçin bize çok spesifik olarak gösteremezler. Fârâbî aslında onların da Ay'ın ışığında bir değişme, artma ve eksilme olmadığını bildiklerini ifade eder. Zira gerek Ay ışığındaki farklılık gerekse Ay'ın şeklindeki farklılıklar bizatihi Ay'ın kendi mahiyetinden kaynaklanan bir durum değildir. Aksine Güneş'in ayı farklı şekillerde aydınlatmasından kaynaklanan bir durum olup değişen sadece bizim görüşümüzdür. O halde Ay'da değişim yoksa bizim bakış açımıza göre oluşan Ay'ın değişik konumlarının olaylar üzerinde etkili olması da mümkün değildir.⁹¹

Benzer şekilde Fârâbî Güneş tutulması ile bir devlet adamının ölmesi olayı arasında da nedensellik ilişkisi kurulmasını kabul edilemez bulur. Bu iki olay arasındaki bağıntının sonuç açısından doğru bir yargı içermediğini belirtir. Çünkü şartlar bu şekilde tahakkuk ettiğinde her zaman benzer sonuçlarla karşılaşmadığımızı söyler. Nitekim bulut, Güneş ışığının yeryüzüne ulaşmasına engel olduğunda bu astrolojik nedenselliğe göre bir hükümdarın ölmesi veya yeryüzünde önemli bir olayın meydana gelmesi gerekir. Ancak aklımız ve tecrübemizle bunun böyle olmadığını biliyoruz.⁹² Ancak Fârâbî gök cisimleri arasındaki kozmik bağıntılarda meydana gelen birtakım değişikliklerin ve dairesel hareketlerin dünyadaki varlıklar üzerine yalnızca kozmik bir etki yaptığını belirtir. Özellikle sabit yıldızların, burçlar kuşağındaki izafi yer değiştirmelerinin de benzer birtakım etkilere sebep olduğuna dikkat çeker.⁹³ Nitekim olması muhtemel olan bu kozmik etki sebebiyle astrologların nesnellikten uzak bir şekilde yıldızları uğurlu ve uğursuz kabul etmelerinin gerçeklikle bağdaşmadığını söyler. Zira ittifakla kabul edildiği üzere burçlara ilişkin derece, açı, etki yine noksanlık, yetkinlik gibi nitelikler tabî olmayıp sadece bizim onlara yüklemiş (bi'l vaz') olduğumuz birtakım sayısal ve durumsal değerlerden ibarettir. Aksi halde onlarda herhangi bir değişim ve doğal farklılık yoktur.⁹⁴

Fârâbî'nin Astroloji eleştirisi temelde göksel nedenselliğin reddine dayanmaz. O, Aristo fiziğinin temel öncüllerine dayanarak duyumsanan ay altı âleminin gözleme dayalı doğrulanabilir bir gerçekliğe sahip olduğu yaklaşımını ön planda tutmaya çalışır. Fârâbî gök cisimlerinden Güneş ve yıldızların özleri itibariyle (bizatihi) sıcak, soğuk, yaş ve kuru gibi etkilere sahip olmadığını belirtir. Astrologların bu tür nitelik ve etkiye sahip olmayan bu göksel cisimler hakkındaki yargılarını tamamen gerçek dışı kabul eder. Nitekim o, göksel cisimlere soğukluk ve ısı gibi fiziksel özelliklerin atfedilmesini, gezegen, yıldız ve burçları insanlığı yaklaştıran olaylara karşı uyarıcı semboller olarak değerlendirilip ay altı âlemde siyasi bir olayın göstergesi şeklinde kabul edilmesini ve tüm göksel etkilerin her zaman ve zorunlu olarak meydana geldiği yaklaşı-

⁹¹ Fârâbî, "Aḥkâmü'n-nücûm", 63-64; krş. a.mlf., "Astroloji Hakkında", 190-192.

⁹² Fârâbî, "Aḥkâmü'n-nücûm", 60-61; krş. a.mlf., "Astroloji Hakkında", 190.

⁹³ Yves Marquet, "Fârâbî'de İniş Ve Yükseliş: İkiye Ayrılan Bir Bağlantı Zinciri", çev. Kenan Gürsoy *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî, ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990), 208.

⁹⁴ Fârâbî, "Aḥkâmü'n-nücûm", 60-61; krş. a.mlf., "Astroloji Hakkında", 190.

mını tutarlı ve geçerli ilkeler olarak kabul etmez. Burhana ve tecrübî bilgiye dayanmayan birtakım çıkarımların mantıksal izahının yapılamayacağını söyler. Örneğin Merkür yıldızının ikbal sahiplerine delil sayıldığını söyleyen astrologlar, bu yıldız Güneş'e yaklaştığında, niçin bu olayı hükümdara yakın olmanın işareti değil de uğursuzluk sayıldığını nedensellik bağıntısı üzerinden izah edemediklerine dikkat çeker.⁹⁵ Dolayısıyla Astrolojinin tesadüfî olayları yorumlamadaki bu yaklaşımı geçersiz kabul edilir. Çünkü yetersiz bir ampirik temele dayandığı gibi aynı zamanda kusurlu analogik bir akıl yürütme de söz konusudur.⁹⁶

Fârâbî, ayaltı âlemdaki tüm olay ve olguların bütünüyle sebebinin bilme imkânımızın olmadığını belirtir. Zira nedensellik bağıntısı kuramadığımız veya cari olan nedenselliği kesin öncüllere dayalı olarak çözümleyemediğimiz bu türden olayların mevcudiyetinde şüphe yoktur. Bu tür olayları doğuran nedenlere ilişkin bilgisizliğimiz ve öngörüsüzlüğümüz söz konusudur. Her ne kadar nedensellik metafizik bir ilke olarak cari olmuş olsa da bu zorunlu ilkenin her hâlükârda çözümlenip bilinebileceği anlamına gelmez. Bundan dolayı tabiatta gerçekleşen bazı olayların sebebinin bilme imkânımız yoktur. Zira iki olay arasındaki bağıntı rastlantısal olduğundan bu bağıntıyı akileştirerek anlaşılır kılmak da mümkün değildir. Örneğin tabiat olaylarından biri olan Güneş'in doğuşu ve batışı ile bir insanın ölümü veya yaşaması arasındaki bağıntıyı bilme imkânımız yoktur. Ancak bunu bir rastlantı olarak yorumlayabiliriz. Burada rastlantı olgusu, yalnızca olasılıklara bağlı olduğu varsayılan olayın bağıl nedeni konumundadır.⁹⁷

Fârâbî burada "ittifakî" kavramını mutlak bir tesadüf anlamında kullanmamıştır. Zira İttifakî kavramı "tefavuk" kelimesiyle aynı kökten geldiğinden anlam yönüyle tesadüften farklıdır. Etimolojik açıdan tafavuk kavramı birbirine denk gelme, âhenk ve uyum içinde olma gibi anlamlara gelmektedir. O'nun ittifak kavramını rastlantı kelimesinin mürâdifi şeklinde kullanmasının birtakım nedenleri olabilir. Bu nedenlerden biri kendi metafizik düşüncesi açısından önemli gördüğü nedenselliğin bu bağlamda işlevsizliğini aşmak için teleoloji öğretiyi kullandığını söyleyebiliriz. Filozofumuzun âlem tasavvurunda kör bir rastlantıya yer yoktur. Bundan dolayı o rastlantıyı, tabiatta sebebi bilinmeyen ancak ne nedensiz ve ne de gagesiz hiçbir olay veya olgunun olmadığını ifade etmek için kullanır.⁹⁸ Daha doğrusu onun rastlantı kavramına yüklemiş olduğu anlam "o şeyin bizzat kendisinden kaynaklanan belirli bir sebebinin olmaması şeklindedir". Bunu da o şeyin kendisinden kaynaklanan bir sebebin yokluğu şeklinde anlamamak gerekir. Zira burada işaret edilen bizim bilginin sebebin bilgisine ulaşamamasıdır. Yani bizim o şey hakkındaki bilginin tesadüfî bir bilgi olduğunu ifade eder.⁹⁹

⁹⁵ Fârâbî, "Ahkâmü'n-nücûm", 63; krş. a.mlf., "Astroloji Hakkında", 192; Janos, *Method, Structure, and Development in Al-Farabi's Cosmology*, 50.

⁹⁶ Janos, *Method, Structure, and Development in Al-Farabi's Cosmology*, 49

⁹⁷ Fârâbî, "Ahkâmü'n-nücûm", 50; krş. a.mlf., "Astroloji Hakkında", 185.

⁹⁸ Bu konuda geniş bilgi için bk. İsmail Erdoğan, "Aristoteles ve Fârâbî'nin Felsefesinde Rastlantı'nın Yeri", *Felsefe Dünyası* 42 (2/2005), 77.

⁹⁹ Türker, *İslam'da Metafizik Düşünce*, 140; Janos, *Method, Structure, and Development in Al-Farabi's Cosmology*, 49.

Fârâbî, teleolojik yorumun kendisine açmış olduğu metafizik alan içerisinde Aristocu gâiyyet teorisine bağlanmıştır. Nitekim Aristo tabiatı cari olan sebep-sonuç arasındaki zorunluluk ile çok sık gerçekleşmeyen rastlantıların mevcudiyeti, tabiatı bir gayenin bulunmadığını göstermeyeceğini söyler. Dört sebep teorisinde yer alan gâî sebep var oluşun metafizik izahında tamamlayıcı kozmik bir ilke olarak kabul edilir.¹⁰⁰

Fârâbî alemdeki kompleks ilişkiler ağına dikkat çekerek tüm bu işlerin bir zorunluluk ve gereklilik içerisinde meydana gelmediğini ifade eder. Zira âlemde sayısız bağıntılar ile insanın halleri arasındaki ilişkiyi her zaman nedensellik ilkesi üzerinden anlaşılır kılma şansımızın olmadığını belirtir. Dolayısıyla bu bağıntılar rastlantıya dayalı olaylar şeklinde değerlendirilmiştir. Fârâbî özellikle astrologların rastlantısal bağıntılar üzerinden olayları birbirleriyle kıyaslayarak birtakım zorunlu kesin olmayan yargılara vardıklarını belirtir.¹⁰¹

Fârâbî, geleceğe dair astroloji ilminin verileri üzerinden hayatı determine etmenin yaratacağı ahlakî, dinî ve toplumsal sorunlara dikkat çeker. Gerçeği yansıtmayan bu bilgilerle hayata yön vermenin yaratacağı sıkıntılara işaret eder. Kaldı ki sebebi bilinmeyen olay ve olguları nedensellik ilkesinin katı determinist bakış açısıyla yorumlamamaya çalışır. Bundan dolayı ittîfaki kavramını kullanmayı tercih etmiştir. O'nun bu konuyu ahlak ve siyaset felsefesiyle ilişkilendirerek felsefe-din ilişkisi bağlamında değerlendirdiğini söyleyebiliriz. Fârâbî duyuların idrakine konu olan tüm olay, olgu ve nesnelerin her daim yakın ve uzak sebeplerini bilmenin hikmete uygun olamayacağını belirtir. Bundan dolayı nedensellik ilkesini, zorunluluk ilkesiyle beraber katı bir yoruma tabi tutmanın sakıncasına işaret eder.¹⁰²

Fârâbî insan hayatında itidali ifade eden ve hikmete uygun olan yaşam tarzının korku ve ümit (havf ve recâ) arasında olması gerektiğine inanır. Sonucu nedensellik ve zorunluluk ilkesiyle önceden belirlenen ve insan tarafından bilinen bir hayatın fitrata uygun olamayacağını belirtir. Erdemli birey ve erdemli toplum düşüncesini metafiziğinin ayrılmaz bir parçası kılan filozofumuz için bu kabul edilir bir yaşam olmaz. Zira korku ve ümidin olmadığı bir ortamda tüm yatay ve dikey davranış ilişkileri bozulmaya yüz tutacaktır. Bundan dolayı tüm sosyal ve beşerî ilişkiler alt üst olacak, toplumsal norm ve kurallar işlevsizleştirilmiş bir hale dönüşecektir. Kamu düzeni bozulacaktır. İyilikten sarfi nazar eden, kulluk bilinci zaafa uğramış bireyler yığınyıla karşı karşıya kalacaktır. Fârâbî bugünden belli olan yarının tüm beşerî motivasyonları tüketeceğini dolayısıyla da yarından ümidi ve beklentisi olmayan amaçsız ve umutsuz insan yığınlarının oluşmasına yol açacaktır.¹⁰³

Fârâbî nedenleri yakın ve uzak şeklinde iki kısma ayırır. Genelde tecrübî bilgiyle tespit edilebilen, aklî olarak anlaşılan ve rasyonel bir şekilde açıklanabilen nedenler

¹⁰⁰ İlhan Kutluer, *Gâiyyet, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV, 1996), 13/293.

¹⁰¹ Fârâbî, "Aḥkâmü'n-nücüm", 58-59; krş. a.mlf., "Astroloji Hakkında", 189.

¹⁰² Erdoğan, "Aristoteles ve Fârâbî'nin Felsefesinde Rastlantı'nın Yeri", 77-78.

¹⁰³ Fârâbî, "Aḥkâmü'n-nücüm", 50-51; krş. a.mlf., "Astroloji Hakkında", 186.

yakın neden olarak tanımlanırlar. Örneğin Güneş ışınlarıyla havanın ısınması olayında olduğu gibi. Uzak nedenlere gelince bazen bunlar da anlaşılır ve bilebilirler. Örneğin belirli bir zaman diliminde bir bölgeye sıkça yağmurun yağması ve yağışa bağlı olarak o bölgenin bitki örtüsünün gür olması ve hayvancılığa uygun olması ve o bölge insanın hayvancılık yaparak zengin olması gibi. Ancak bazen bu uzak nedenlerin bilinmesi ve tespiti mümkün olmayabilir. Fârâbî nedensellik sistemi içerisinde oldukça uzak bir sebebin çok kolayca bilinmesinin zorluğuna işaret eder. Bundan dolayı duyusal ve aklî idrake konu olmayan ancak bir ilke olarak sistemde yerini alan uzak sebep, rastlantı anlamını da tazammun eden “mümkün meçhul” olarak isimlendirilmiştir. Örneğin Güneş’in ısıyla nemli bölgelerde buharlaşma meydana gelir. Buhar yükselerek bulutları meydana getirir. Bulutlardan da yağmur oluşur. Yağmurun yağmasıyla havadaki zararlı gaz ve kimyasallar yağış alan bölgeyi etkileyerek o bölgedeki insanların ölümüne sebebiyet verir. Daha sonra başka insanlar bu ölen insanların geriye bıraktıkları mallara konarak zengin olurlar. Kurguladığımız bu doğal döngüyü bilmeyen kişi, insanların zengin olmalarını ya kehanete dayalı bir hesapla veya cisim ve araz arası ilişkilerle açıklamaya çalışırlar. Zira betimlediğimiz bu olayda da olduğu gibi nedensellik sistemi içerisinde oldukça karışık ve uzun bir sebep-sonuç zincirinin tüm halkalarını görmek veya kopuk gibi görünenleri bir olayın bütünsel kurgusu içerisinde yerli yerine oturtmak bazen mümkün olmayabilir.¹⁰⁴

Fârâbî geleceğe ilişkin mümkün önermelerin bizatihi meçhul olduğunu belirtir. Bu önermelerdeki yargılar ontolojik gerçeklik kazanmadan yani varlığa çıkmadan bilgimize konu olamayacağını söyler. Dolayısıyla Astroloji ilminin geleceğe dair mümkün önermelerin sonuçlarına ilişkin vermiş olduğu yargı geçersizdir.¹⁰⁵ Fârâbî bu konudaki temel yanlışın “mümkün” kavramı ile “meçhul” kavramının aynı anlam bağlamında kullanılması olduğunu belirtir. Zira her mümkünün meçhul olmasının, her meçhulün de mümkün olmasını gerektirmeyeceğini ifade eder. Nitekim bir önermenin bilgimize konu olması veya olmaması bağlamında zorunlu önermeler de mümkün kabul edilebilmektedir. Dolayısıyla meçhulün mümkün kategorisine dâhil edilmesi iki tür mümkün ortaya çıkarmıştır. Özü itibarıyla mümkün ve bilmeyene nispetle mümkün. Fârâbî mümkününe ilişkin bu iki farklı yönün iyi anlaşılmadığında bir takım yanlışlık ve zihni kargaşaya sebebiyet vereceğini söyler. Nitekim bundan dolayı bazı insanların mümkün ile meçhulü ayırt edemediklerini ve dolayısıyla mümkünün mahiyetini kavrayamadıklarını ifade eder.¹⁰⁶

Fârâbî metafizik bir ilke olan nedensellik konusunda tecrübesiz bazı insanların bulunduğunu belirtir. Bu tecrübesiz kişilerin bilmeyene nispetle mümkün ve meçhul olayların sebeplerini araştırmak ve incelemek suretiyle bunların bilgisine ulaştıklarında bir tür iyimserliğe kapıldıklarını söyler. Bu kuruntu sebebiyle özü itibarıyla yani

¹⁰⁴ Fârâbî, “Ahkâmü'n-nücüm”, 57-58; krş. a.mlf., “Astroloji Hakkında”, 189.

¹⁰⁵ M.Cüneyt Kaya, *Varlık ve İmkân Aristoteles'ten İbn Sînâ'ya İmkânın Tarihi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 91.

¹⁰⁶ Fârâbî, “Ahkâmü'n-nücüm”, 53; krş. a.mlf., “Astroloji Hakkında”, 187.

bizâtihî mümkün ve meçhul olan her şeyi bileceklerini zannederler. Zira onlar bu mümkünün sebebini anlayamadıkları için onu bilemediklerini sanmışlardır. Ancak özü itibariyle mümkün olan şeyin bilgisine ulaşmak, varlığı veya yokluğu hakkında kesin bir yargıda bulunmak mümkün değildir.¹⁰⁷

İnsan eylemleriyle ilgili tüm astrolojik tahminlerin bu kategoriye girdiğini söyleyebiliriz. Aynı zamanda yukarıdaki değerlendirme Fârâbî'nin bu türden olayların nedenlerinin niçin kesin olarak bilinemeyeceğine dair düşüncesinin izahını da içermektedir. Dolayısıyla zorunlu olmayan ve sıklıkla da gerçekleşmeyen bu tür tesadüfî olaylar için, insanlar sadece nedenleri hakkında spekülasyon yapabilir ve hayali benzerlikler kurabilir. Zaten Fârâbî'ye göre Astroloji'ye ilişkin kötü imajın oluşmasında etken olan nedenlerden birinin spekülâtif sonuçlara dayanması bir diğerinin ise gerçekliğe uygun olmayan benzetme yöntemine dayalı tutarsız ve geçersiz çıkarımlarda bulunmasıdır.¹⁰⁸

Fârâbî ontolojik müsâvât ilkesini göz önünde bulundurarak mümkün iki eşitten birinin diğerinden daha üstün olamayacağını belirtir. Dolayısıyla eşit ve denk olan iki şey arasında hiçbir şekilde kıyasın uygulanamayacağını ifade eder. Çünkü kıyas doğası gereği, ya olumlu veya olumsuz yalnız bir tek sonuç verir. Herhangi bir kıyas işlemi zıt iki sonuç veriyorsa o kıyas bilgi sağlamaz. Zira bir şeyin sadece var olup olmadığı konusunda bilgi edinmek için kıyasa gerek duyulur. Kıyas gerçekleştikten sonra artık zihin iki karşıta (olumlu ve olumsuz) birlikte meyletmez. Çünkü her şeyden evvel insan kendi zihniyle bir şeyin varlığı ve yokluğu konusunda bir bilgiye sahiptir. Ancak ikisinden birini belirleyememektedir. Eğer herhangi bir fikir veya ifade karşıt önermelerden birini olumlayıp ötekini olumlamıyorsa o saçma ve geçersizdir.¹⁰⁹

Fârâbî'nin varlık modalitelerinden bilfiil mümkün kavramını genel kullanım açısından hem bilfiil hem de kuvve halinde bulunan zorunluluk formlarının karşılığı şeklinde kullanmadığını söyleyebiliriz. Çünkü bilfiil olma yönüyle bir şeyin zorunluluğundan bahsedebilmemiz için öncelikli olarak onun mümkün olabilmesinin mantıksal bir gereklilik olduğunu bilmemiz gerekir. Bundan dolayı zorunlu formların her biri aynı zamanda mümkün olarak da kabul edilebilir. Bütün bunlarla beraber onun dikkat çekmiş olduğu bir başka mümkün daha vardır. Bu mümkün, bilfiil zorunlunun karşılığı şeklinde değerlendirilir. Gelecekte olması ve olmaması mümkün olan ve kuvve halinde bulunan şeyleri ifade eder. Mümkünün bu formu en genel olduğundan zorunlu ve zorunlu olmayanların hepsini kapsar.¹¹⁰

Sonuç

Astronominin astrolojiyle olan ilişkisinin mahiyetine dair farklı anlayışların olduğunu belirtmek gerekir. Zira bu konudaki tutum ve yaklaşımların tarih boyunca

¹⁰⁷ Fârâbî, "Aḥkâmü'n-nücûm", 53-54; krş. a.mlf., "Astroloji Hakkında", 187; Kaya, *Aristoteles'ten İbn Sînâ'ya İmkânın Tarihi*, 91.

¹⁰⁸ Janos, *Method, Structure, and Development in Al-Farabi's Cosmology*, 49.

¹⁰⁹ Fârâbî, "Aḥkâmü'n-nücûm", 51-52; krş. a.mlf., "Astroloji Hakkında", 186.

¹¹⁰ Fârâbî, *Şerhu'l-Fârâbî li kitâbi Aristûtâlis fi'l-ibâre*, nşr. W. Kutsch-S. Marrow (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986), 164; a.mlf., "Peri Hermeneias", 61; Türker, *İslam'da Metafizik Düşünce*, 219.

kültürden kültüre önemli ölçüde değişiklik gösterdiğini söyleyebiliriz. Nitekim erken dönem İslam düşüncesinde bu iki disiplin her zaman net bir şekilde ayırt edilmemiştir. Ancak genel bir yaklaşım olarak astronomi ile astroloji arasındaki temel epistemolojik ayrımın farkına vurguda bulunulduğunu belirtmek gerekir. Dolayısıyla bu bağlamda astronomiyi astrolojiden ayırmaya ve astrolojinin geçerli ve geçersiz kısımlarını tespite yönelik çalışmalar da yapıldığını burada söylememiz gerekir.

Çalışmamız kapsamında değerlendirdiğimiz “*Ahkâmü'n-nücüm*” adlı risalenin Fârâbî'nin bilimsel araştırma yöntemlerine giriş mahiyetindedir. Fârâbî burada mantık sanatını genel felsefi düşüncesiyle uyumlu olacak şekilde araştırma yönteminde en belirleyici ölçüt olarak kullanmıştır. O, mantık sanatının bazı ilkelerinin yöntem-bilim bağlamında nasıl kullanılacağını uygulamalı olarak göstermek suretiyle bilginin her şeyden önce bir mantık meselesi olduğuna dikkat çekmiştir. Zira bir araştırmada konuya ilişkin kesin zorunlu doğru yargılara ulaşmanın ancak mantık ve felsefi bilgiyle mümkün olabileceğini bizlere tekrar hatırlatmıştır.

Bu temel ilkeler ışığında astroloji sanatının ulaştığı sonuçların kesin zorunlu yargılardan uzak olduğunu ifade edebiliriz. Çünkü bu bilimde elde edilen yargılar ne burhanla ne de tecrübeyle sabit değildir. Fârâbî akla dayalı, metodik ve mantıksal bir zeminde astronomi ilminin temel yasalarının bilgisine ulaşmayı hedeflerken astroloji sanatının da tutarsızlığını ortaya koymaya çalışmıştır.

Yukarıdaki değerlendirmelerden mündemiç Fârâbî'ye göre astroloji sanatı daha spekülatif bir yaklaşım içermektedir. Dolayısıyla özünde bütünüyle genel-geçer kabul edilebilir bir bilimsel nitelik taşıdığını söylemenin zor görüldüğünü belirtir. Ancak bu sanatın spekülatif çıkarımlardan uzak, felsefi bir bakış açısıyla gök cisimlerinin yer küre üzerindeki fiziksel etkilerine dair sonuçlarına kısmi de olsa bir önem atfedilebilir.

Fârâbî zan, tahmin ve iyimserlik şeklinde değerlendirdiği bu sanata kişilerin ilgi duymasının sebeplerini şu şekilde açıklar; bazıları için tutku derecesinde bir hobi uğraşısı olması, bazıları için bir kazanç temin etme kapısı olarak görülmesi, bazıları için ise merak uyandırıcı konuları ihtiva etmesidir. Ancak astrolojiye olan ilginin sebebini indirgemeci bir yaklaşımla bu üç nedene bağlayarak izah etmek resmin bütününi görmemize engel teşkil edecektir. Zira tarihte astroloji ilmini bir devlet politikası olarak destekleyen örnekler de mevcuttur. Özellikle bu konuda Abbasileri zikredebiliriz. Abbasiler döneminde yaşamış ve halifeler tarafından önemsenmiş astrologlardan bazıları şunlardır; Ebû Sehl b. Nevbaht, Mâşâallah b. Eserî el-Basrî (öl. 200/815), Mûsâ b. Şâkir, Ömer b. el-Ferruhân et-Taberî (öl. 200/815 [?]), Yahyâ b. Ebû Mansûr el-Müneccim el-Fârisî (öl. 215/830'dan sonra), Ya'kûb b. İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî (öl. 252/866 [?]), Sâbit b. Kurre (öl. 288/901), Ebû Ma'ser el-Belhî (öl. 272/886). Yine ayrıca Endülüslü Emevilerde tanınmış astrologlarda mevcuttu. İbn İshâk, İbn Ebû el-Ricâl el-Kayravânî ve Mesleme b. Ahmed el-Farazî el-Mecrîti (öl. 398/1007) gibi isimleri zikredebiliriz.

Son bir not olarak Farabî'nin “*Ahkâmü'n-nücüm*” risalesi farklı konular bağlamında ve farklı disiplinler açısından da değerlendirilebilecek bir niteliğe sahip olduğunu belirtmek gerekir. Dolayısıyla bu eserin makale düzeyinde ilimler sayımı, kozmoloji ve bilim tarihi bağlamında doğrudan veya mukayeseli bir yöntemle çalışılabilecek bir nitelikte olduğunu da söylememiz gerekir.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar / Author

Ahmet Pirinç

Kaynakça

- Açıkgöç, Alparslan. *İslâm Medeniyetinde Bilgi ve Bilim*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2006.
- Ağbal, Davut. "Kur'ân'da Burçlar Mahiyeti ve İnsana Etkisi Bağlamında". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (Aralık 2012), 249-276.
- Arnaldez, Roger. "Fârâbî'nin Erdemli Şehri ve Ümmet (Umma)". *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri*. 1/ 118-138. çev. Kenan Gürsoy. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990. https://doi.org/10.1501/ilhfak_0000000966
- Aydınlı, Yaşar. "Fârâbî ve Bağdat Meşşâi Okulu", *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*, ed. M. Cüneyt Kaya. 145-181. İstanbul: İSAM Yayınları, 2018.
- Demir, Hilmi. *Delil ve İstidlalın Mantıki Yapısı -İlk Dönem Sünni Kelâm Örneği-*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001. <https://doi.org/10.18505/cuifd.48040>
- Durusoy, Ali. *Örnek Çeviri Metinlerle Mantığa Giriş*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2008.
- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, 2009.
- Erdoğan, İsmail. "Aristoteles ve Fârâbî'nin Felsefesinde Rastlantı'nın Yeri". *Felsefe Dünyası* 42 (2/2005), 65-85.
- Fârâbî. "et-Tavti'atu fi'l-mantık". *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*. çev. Mübahat Türker-Küyel. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1990. <https://doi.org/10.1163/157005859x00172>
- Fârâbî. "Kitâbu'l-Kıyâsi's Sagîr". *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*. çev. Mübahat Türker-Küyel. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1990. <https://doi.org/10.1163/157005859x00172>
- Fârâbî. "Kitâbü'l-Cem' beyne re'yeyi'l-hakîmeyn Eflâtûn el-İlâhî ve Aristûtâlis/Eflâtûn ile Aristoteles'in Görüşlerinin Uzlaştırılması". *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*. çev. Mahmut Kaya. 151-181. İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.
- Fârâbî. "Makâle fi ma yasihhu ve mâ lâ yasihhu min ahkâmî'n-nücûm/Astroloji Hakkında Doğru ve Yanlış Bilgiler". *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*. çev. Mahmut Kaya. 183-192. İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.
- Fârâbî. "Peri Hermeneias". *Fârâbî'nin Peri Hermeneias Muhtasarı*. çev. Mübahat Türker-Küyel. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990. https://doi.org/10.1501/felsbol_0000000033
- Fârâbî. "Risâle fi me'ânî'l-akl"/Aklın Anlamları, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, çev. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007)

- Fârâbî. “Risâle finâm yenbağî en yukaddeme kable te'allümi'l-felsefe/Felsefe Öğreniminde Önce Bilinmesi Gereken Konular”. *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*. çev. Mahmut Kaya. 109-116. İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.
- Fârâbî. *İhsâü'l-Ulûm / İlimlerin Sayımı*. çev. Ahmet Ateş. İstanbul: MEB Yayınları, 1990.
- Fârâbî. *İhsâü'l-Ulûm*. nşr. Ali Bû Müllhem. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1996.
- Fârâbî. *Kitâbu'l-Burhân*. çev. Ömer Türker, Ömer Mahir Alper. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Fârâbî. *Kitâbu'l-Mûsîka'l-Kebîr*. thk. Ğattâs Abdülmelik Haşebe-Mahmud Ahmed el-Hıfî, (Kahire: 1967)
- Fârâbî, *Kitâbü's-Siyâseti'l-* medeniyye el-mülakkab bi-mebâdii'l-mevcûdât. thk. Fevzi Metri Neccâr (Beyrut: Matbaatu'l-Katulikiyye, 1964)
- Fârâbî. *Kitâbü Ârâi ehli'l-medîneti'l-fâzıla*, nşr. Albert Nasrî Nâdir (Beyrut: Dâru'l-meşrik, 1968)
- Fârâbî. “Kitâbü Ârâi ehli'l-medîneti'l-fâzıla/Erdemli Şehir Halkının Görüşleri”, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, çev. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007)
- Fârâbî. Makâle Ebi Nasr fi mâ yasihhu ve mâ lâ yaşıhhu min ahkâmî'n-nücüm. *Risâletân felsefiyyetân*. nşr. Cafer Âl-i Yâsîn. Beyrut: Dâru'l- Menâhil, 1987.
- Fârâbî. Makalat el-Reff'a fi Usûl-i İlm el-Tabîi/Tabiat ilminin Kökleri Hakkında Yüksek makaleler, çev. Necati Lugal – Aydın Sayılı, Belleten, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1951), c. XV, Sayı: 57.
- Fârâbî. *Şerhu'l-Fârâbî li kitâbi Aristûtâlîs fi'l-ibâre*. nşr. W. Kutsch-S. Marrow. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986.
- Fârâbî. *Taḥşîlü's-sa'âde*. haz. Ali Bû Müllhem. Beyrut Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1995.
- Janos, Damien. “Al-Farabi on the Method of Astronomy.” *Early Science and Medicine* 15/3 (2010), 237-265. <https://doi.org/10.1163/157338210x493941>
- Janos, Damien. *Method, Structure, and Development in Al-Farabi's Cosmology*. Leiden.Boston: Brill, 2012.
- Kaya, M.Cüneyt. *Varlık ve İmkân Aristoteles'ten İbn Sînâ'ya İmkânın Tarihi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011. <https://doi.org/10.12658/human.society.2.3.d0036>
- Kaya, Seyfettin. Orta çağ Arap-İslam Devletlerinde İlm-i Nücüm ve Müneccimlik, *History Studies* 11/6 (Aralık 2019), 2311-2324. <https://doi.org/10.9737/hist.2019.813>
- Kutluer, İlhan. “Determinizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/215-220. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Kutluer, İlhan. *Felsefi Gök Kubbemiz*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Kutluer, İlhan. “Gâiyyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/292-295. Ankara: TDV, 1996.
- Kutluer, İlhan. “İlliyyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/120-121. Ankara: TDV, 2000.
- L. Ivry, Alfred. “Fârâbî ve İbn-i Sînâ'nın Metafizikindeki Yeni-Platoncu Öğelerin Değerlendirilmesi”. *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî, ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri*. çev. Ahmet Cevizci. 1/162-174. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990. https://doi.org/10.1501/ilhfak_0000000966
- Marquet, Yves. “Fârâbî'de İniş ve Yükseliş: İkiye Ayrılan Bir Bağlantı Zinciri”. *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî, ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri*. çev. Kenan Gürsoy. 1/203-211. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990. https://doi.org/10.1501/ilhfak_0000000966
- Sayılı, Aydın. “IX., X. ve XI. Asırlar ve İslâm Dünyası Uygarlığında Önemli Katkısı Olan Kalburüstü Bazı Düşünürler ve Bilim Adamları”. *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî, ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri* 1/ 11-22. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990. https://doi.org/10.1501/ilhfak_0000000966

- Topdemir, Hüseyin Gazi. "Fârâbî'nin Yapıtları". *Fârâbî*. haz. Hüseyin Gazi Topdemir. İstanbul: Say Yayınları, 2009.
- Topdemir, Hüseyin Gazi. "Mu'allim-i Sâni". *Fârâbî*. haz. Hüseyin Gazi Topdemir. İstanbul: Say Yayınları, 2009.
- Türker, Ömer. *İslam'da Metafizik Düşünce Kindî ve Fârâbî*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019
- Yılmaz, Özlem. "Dört Neden Kuramının Günümüz Biyolojisi Açısından Önemi". *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)* 16 (Güz 2013), 221-230.